T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞUNDAN MOĞOL İSTİLASINA KADAR BELH VE ÇEVRESİ (1040-1212)

YÜKSEK LİSANS

Melek KAYA

EYLÜL–2024
GÜMÜŞHANE

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞUNDAN MOĞOL İSTİLASINA KADAR BELH VE ÇEVRESİ (1040-1212)

BALKH AND ITS SURROUNDINGS FROM THE FOUNDATION OF THE SELJUK STATE TO THE MOGHOL INVASION (1040-1212)

YÜKSEK LİSANS

Melek KAYA

EYLÜL–2024
GÜMÜŞHANE

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAN MOĞOL İSTİLASINA KADAR BELH VE ÇEVRESİ (1040-1212)

BALKH AND ITS SURROUNDINGS FROM THE FOUNDATION OF THE SELJUK STATE TO THE MOGHOL INVASION (1040-1212)

YÜKSEK LİSANS

Melek KAYA

Danışman: Doç. Dr. Şenay YANAR

EYLÜL–2024
GÜMÜŞHANE

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum "**Selçuklu Devletinin Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar Belh Ve Çevresi (1040-1212)"** isimli bu tezimin, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, alıntı yaptığım tüm çalışmaları kaynakçada belirtiğimi ve Gümüşhane Üniversitesi'nin lisanslı kullanıcısı olduğu intihal yazılım programı ile Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün belirlediği kıstaslara uygun olarak raporladığımı taahhüt ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

13/09/2024

…….

Melek KAYA

TEŞEKKÜR

Çalışmamın her aşamasında bana destek olan, bilgi ve deneyimleri ile yol gösteren, her zaman güleryüzü ve kalbinin güzelliğiyle bana ışık tutan danışman hocam Doç. Dr. Şenay YANAR'a, bilgi ve tecrübesiyle gerek lisans eğitimim gerek lisansüstü öğrenim hayatım boyunca bana destek olan, eğitim hayatımı şekillendiren hocam Edebiyat Fakültesi dekan yardımcımız Doç. Dr. Merve KARAÇAY TÜRKAL'a, pes ettiğim zamanlarda bana sözleriyle destek veren değerli hocam Rektör Yardımcımız Prof. Dr. Bayram NAZIR'a, bana her zaman dualarıyla ve bilgisiyle yardımcı olan hocam Doç. Dr. İlhan GÖK'e, tez jürimde bulunan ve lisans eğitimimde değer verdiğim hocam Prof. Dr. Kemal SAYLAN'a, kaynak noktasında yardımlarını esirgemeyen, her kapılarını çaldığımda bana yardımcı olan hocalarım İlahiyat Fakültesi dekanımız Prof. Dr. Selami ŞİMŞEK'e ve Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman GÜLMEZ'e, saygıdeğer isimlerini yazamadığım Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Tarih Bölümü hocalarıma, çalışma sürecim boyunca bilgisinden yararlandığım Din Kültürü Öğretmenim Murat TÜRKMEN'e, lisans eğitimimden itibaren her zaman en yakın arkadaşım olan Gülsüm ALBAYRAK'a, öğrenim hayatım boyunca beni maddi-manevi destekleyen ve hep yanımda olan annem Hava KAYA, babam Ahmet KAYA, abim Ali KAYA, yengem Şüheda KAYA, yeğenlerim Muhammet Emin KAYA ve Doruk KAYA' yürekten teşekkür ederim. Eserim Türk milletine ve tarihine armağan olsun.

Melek KAYA

GÜMÜŞHANE – 2024

ÖZET

Sasaniler döneminde kurulan Belh şehrinde tarih boyunca farklı hanedanlar hüküm sürdü. Baktria topraklarının merkezi sayılan bu şehir, Akhunlar'ın hâkimiyetine de girmiştir. Bu hanedanlardan Gazneliler'den toprak almak suretiyle güçlenen Büyük Selçuklular, hâkimiyetlerinin başlangıcından Oğuz isyanına kadar Horasan Eyaletine bağlı Belh'i ellerinde tuttular. 1040 Dandanakan Savaşı sonrası, Selçuklu önde gelenleri arasında yapılan toprak paylaşımında Çağrı Bey'in payına düşen topraklar arasında yer alan bu şehir, gerek jeopolitik konumu gerekse Oğuzlara yurt olması sebebiyle devletin yıkılışına kadar ön planda kaldı. Belh, İpek yolunun işler bir güzergâhı üzerinde bulunmakla sadece coğrafi konumuyla değil siyasi, şehir tarihi, ekonomik ve kültürel açıdan da gelişmelere sahne oldu. Selçukluların Belh üzerindeki siyasi etkisi şehri sınır bölgelerinde önemli bir güç haline getirdiği gibi, şehirde farklı medeniyetlerin izlerini taşıyan zengin bir kültürel miras oluşmaya devam etti.

Anahtar Kelimeler: Belh, Büyük Selçuklu Devleti, Horasan, Şehir Tarihi

SUMMARY

Throughout history, various dynasties ruled the city of Balkh, which was established during the Sassanian period. This city, considered the center of Bactrian lands, was also an important region under the control of the Hephthalites. The Great Seljuks, who strengthened by acquiring land from the Ghaznavids, held Balkh from the beginning of their rule Khorasan Province until the Oghuz rebellion. After the Battle of Dandanaqan in 1040, Balkh, which was among the lands allocated to Chaghri Beg during the division of territories among Seljuk leaders, remained prominent until the fall of the state due to its geopolitical position and its role as a homeland for the Oghuz. During this period, Balkh, located at a significant point on the Silk Road, became a focal point of trade and cultural exchange. The city witnessed not only geographical importance but also developments in political, economic, and cultural aspects. The Seljuk political, city history influence over Balkh made the city a significant power in the border regions. A rich cultural heritage, bearing traces of different civilizations, continued to develop in the city.

Keywords: Balkh, Great Seljuk Empire, Khorasan, Urban History

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY III
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI IV
TEŞEKKÜR V
ÖZET VI
SUMMARY VII
İÇİNDEKİLER VIII
TABLOLAR DİZİNİ X
ŞEKİLLER DİZİNİ XI
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ XII
1.GİRİŞ 1
1.1.Çalışmanın Kapsamı 2
1.2.Çalışmanın Yöntemi 2
1.3.Çalışmanın amacı 3
1.4.Belh ve Toharistan İsimlerinin Kökeni 3
1.5.Büyük Selçuklular'a Kadar Belh ve Çevresinin Siyasi Durumu 4
2.BELH'İN İDARİ YAPISI 9
2.1.Çağrı Bey Dönemi (1040-1158) 9
2.2.Sultan Alp Arslan Dönemi (1063-1072) 10
2.3.Sultan Melikşah Dönemi (1072-1092) 11
2.4.Sultan Berkyaruk Dönemi (1092-1104) 14
2.5.Sencer'in Meliklik Dönemi (Muhammed Tapar Dönemi) (1105-1118) 15
2.6.Sencer'in Sultanlık Dönemi (1119-1157) 17
2.7.Oğuz Hâkimiyeti Dönemi 19
2.8.Belh ve Çevresinin İdari Yapısı 22
3. SOSYO - EKONOMİK HAYAT 27
3.1.Belh'in Fiziki Yapısı 27
3.1.1.Dış Şehir 28
3.1.2.Belh Şehir Merkezi 29
3.1.3.Belh'in Kasabaları 38
3.2.Gur Bölgesi 44
3.3.Belh'te Ticari Hayat 47
3.3.1.1.Tarım 49
3.3.1.2.Hayvancılık 50
3.3.1.3.Madencilik 50

3.3.1.4.El Sanatları 50
3.3.1.5. Vergiler 53
4. İLMİ VE KÜLTÜREL HAYAT 54
4.1.Belh Nizamiye Medresesi Müderrisleri ve Talebeleri: 57
4.2.Belh'de Bulunan Âlimler 60
4.3.Belh Coğrafya Ekolü 67
4.4.Belh'te Dini Hayat 68
4.4.1. Belh'te Mezhepler 70
4.4.2.Belh'te Tasavvuf Ekolleri 72
5.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 75
KAYNAKÇA 77
ÖZGEÇMİŞ 83

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Büyük Selçuklulardan Moğollara Kadar Belh'in Siyasi Hakimiyet Kronolojisi Tabloda Gösterilmiştir; 8
Tablo 2. Belh'in Diğer Bazı Şehirlere Olan Uzaklığı Tabloda Verilmiştir. 46

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Belh haritası 32
Şekil 2. Belh kale ve kapılarını gösteren harita 37

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	: Bakınız
C	: Cilt
çev.	: çeviren
d.	: doğumu
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed	: Editör
ö.	: ölümü
Red.	: Redaktör
s.	: sayfa
ss.	: sayfalar arası

1.GİRİŞ

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Ortaçağ'da iz bırakan, büyük bir medeniyetin öncüsü olarak Horasan'da kurulmuştur. Ortaçağ İslam coğrafya bilginlerine göre dünyada on dört iklim bölgesi bulunmaktadır. Bunların yarısı mâmur, diğer yarısı da mâmur olmayan bölgelerdir. Mâmur olan yedi bölge eserlerde yedi iklim olarak adlandırılmaktadır. Farklı coğrafya bilginlerine göre Horasan üçüncü, beşinci, sekizinci ve dördüncü iklimde bulunmaktadır. Fakat coğrafya bilginlerinin geneline göre Horasan dördüncü iklim bölgesindedir. Dördüncü iklim bölgesinin uzunluğu 11619 kilometrelik bir alanı kapsamaktadır. Horasan tarih boyunca farklı coğrafi sınırları içine almaktaysa da coğrafya bilginlerinin çoğu bu bölgenin dört bölümden oluştuğunu aktarmaktadır. Bu dört bölge ise Merv, Herat, Nîşabur ve Belh'tir.[1]

Belh'in ne zaman ve kimin tarafından kurulduğu ise tam olarak bilinmemektedir. Ancak kuruluşuyla ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Belh, kadim bir geçmişe sahip olup 11 ve 12.yy tarihçileri şehrin kuruluşunu Hz. Nuh'un oğlu Sam'a kadar, bazı kaynaklarda ise M.Ö. 1400 yılına kadar götürürler.[2] Yakût el-Hamavî'den naklen Sümeyye Oğat, Belh şehrinin Luhrasîf el-Melik tarafından kurulduğunu belirtmektedir.[3] Yine M.Ö. 1000 ve 1500 yıllarında yerleşim yeri olarak eski İran hükümdarı Cemşit tarafından kurulduğuna dair iddialar bulunmaktadır.[4] Ek olarak şehrin kurucularının isimleri konusunda Belâh b. Ahnûn, Keyûmers, Keykavüs,[5] Tahmuras, Minuçihr b. İrec gibi isimler geçmektedir.[6] Son olarak Şehnameye göre Belh, Lohrâsp tarafından kurulmuştur. Şehrin Keyâniyan hanedanlığı

---

[1] Efe Yeşildurak, "Büyük Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmî Hayat", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2002, s. 29, 36, İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, çev., Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019, s. 26, Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev., Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, 2022, s. 164.

[2] Abdurrahman Gülmez, "VIII ve XII. Yüzyıllarda Belh Şehri", *IV. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Ve sanat Sempozyumu, İstanbul*, (2024), s. 372.

[3] Sümeyye Oğat, "Gaznelilerin Çöküşüne Kadar Belh", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncüyıl Üniversitesi, 2023, s. 1, Shafiqullah Erkin, "İslâmlaşma Sürecinde Belh Şehri ", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2005, s. 4.

[4] Erkin, *a.g.t*., s. 3-4.

[5] Hamdullah Kazvini, Keyumersle ilgili şu bilgileri aktarmaktadır. "Belh şehrinin kurucularından kabul edilen Keyumers'e bazı tarihçiler Âdem, bazıları da Nuh'un yedinci oğlu derler. Soyu hakkında nakledilenler şöyledir; Keyumers b. Velar b. Emim b. İrem b. Erfhşed b. Sam b. Nuh, bazıları da "Âdem'den değil, fakat Nuh' tan öncedir ve Şiş' in soyundandır" derler. Bu söz daha uygun görünmekle birlikte en doğrusunu Yüce Tanrı bilmektedir. Fakat aslında Keyumers'ten önce padişah yoktu. Keyumers'in meskeni mağaralardı ve hayvanların postunu giyerdi. Hayatının sonlarına doğru bina yapmış ve oraya yerleşmiştir. Köyü ve şehri o kurdu. O' nun Siyamek adında bir oğlu vardı. Bir rivayete göre de o, onun torunu (Mişi'nin) torunu ve Keyumers'in vasisiydi. Devler, o devirde daha insanoğlu suretine girmemişlerdi ve onun mahkûmu idiler. Siyamek'i devler öldürmüştür ve Keyumers onun ayrılığına ağlıyordu. Keyumers'in bin yıl ömrü olup 30 yıl padişahlık yapmıştır. Bir rivayete göre o, padişah unvanı almadı. Yapıları arasında Istahr-ı Fars, Demavend ve Belh şehri vardır." Hamdullah Müstevfî-yi Kazvini, *Târih-i Güzide*, çev., Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, s. 62-63.

[6] Erkin, *a.g.t.,* s. 21-22, İslam Ansiklopedisi, Tahsin Yazıcı, TDV Yayınları, 1992, "Belh" maddesi, s. 410.

döneminde sahip olduğu önemin Büyük İskender döneminde de devam ettiği, Grek hâkimiyetinin sona ermesinden sonra ise sırasıyla Kuşanlar Devleti (78-248) ve Akhunlar Devleti (350-557) döneminde önemli bir merkez olmayı sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Belh, 8. yüzyıla kadar Akhunların merkezi olup Ahamenîşler devrinde Baktria Satraplığına başkentlik yapmıştır.[7] O devirde özellikle Şah Daryuş zamanında Margiana (Merv Eyaleti) da buraya bağlı bulunmaktaydı.[8]

Ya'kûbî'den naklen Cihan Piyadeoğlu, Belh'in Horasan'ın en büyük şehri olduğunu ifade etmektedir. Ona göre şehrin on iki kapısı bulunmaktadır ve bu kapılar şehri çevreleyen köy ve mezralara açılmaktadır. Belh bölgesinde, Cûzcân, Çigilkend/Sakalkend, Faryab, Bâmiyan, Bedehşan, Huttalan, Meymene (Yahudiye), Talekan, Velvalic, Kale-i Penc, Bağlan, Hast, Hulum, Simincan, Raven, Toharistan kasabaları bulunmaktadır. Bunlara ek olarak Berevan, Gurvend, Sermenkan, Darzenka, Harven, Masend, Barsan, Kebersera', Cirm (Cerm), ve Hevza kasabaları bulunmaktadır.[9] Belh şehri günümüzde Kuzey Afganistan'ın en stratejik, mühim, güzel ve en verimli toprağa sahip yerlerden biridir.[10] 1964 yılında yeniden kurulan Belh şehrinin yüz ölçümü 11843 kilometrekaredir.[11]

1.1.Çalışmanın Kapsamı

Bu çalışmamızda Belh şehri ve çevresinde Büyük Selçuklu döneminde gerçekleşen olayları kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır. Şehirdeki siyasi yapı, kültürel gelişmeler, ekonomik durum detaylı bir şekilde incelenecektir. Ayrıca Büyük Selçuklu İmparatorluğunun bölge üzerindeki genel etkileride ele alınarak, Belh'in bu dönemdeki konumu daha geniş bir bağlamda değerlendirilecektir.

1.2.Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada, nitel araştırma yöntemi kapsamında ilgili mevcut literatürün tespiti ve incelenmesi sonucunda öncelikle birinci elden kaynak ve araştırma eserleri ışığında konuyla ilgili kaynaklar toparlanarak ilgili içerikler analiz edildi, içeriklerden gerekli fişlemeler yapılarak bölümler oluşturuldu.

---

[7] Erkin, *a.g.t.,* s. 21-22.
[8] V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* haz., Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981, s. 100.
[9] Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008, s. 7-10.
[10] Erkin*, a.g.t*., s. 9, İslam Ansiklopedisi, "Belh" maddesi, s. 411.
[11] İslam Ansiklopedisi, "Belh" maddesi, s. 410.

1.3.Çalışmanın amacı

Bu çalışmanın temel amacı Büyük Selçuklu hâkimiyetinde Belh şehrinin siyasi, idari, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı ile Selçukluların şehre katkısı ve düzeyini incelemektir.

1.4.Belh ve Toharistan İsimlerinin Kökeni

Belh'in adı eski Farsça'da Bâhtriş, Avestâ'da Bâdhi ve Yunanca'da Baktra şeklinde geçmektedir. İslamiyetin yayılmasından sonra Belh için; Cennetü'l-Arz, Belh'î Bâmî, Kubbetü'l-İslâm, Dârü'l- Fukahâ gibi unvanlar da kullanıldı.[12] İslam coğrafya âlimleri eserlerinde, Belh'in güzelliğini ve ihtişamını konu ettiler. Bu metinlerde beldelerin anası anlamına gelen "Ümmü'l-Bilad", görkemli ve muhteşem anlamına gelmekte olan "el-Belhü'l-Behiyye" Hezâr Şehir, Fahr-i Ariya, Morvarid-i Şark, Serzemîn-i Tillayî gibi unvanlara rastlanır.[13] Aynı zamanda Budhi ve Bakterya, Bahter, Belah, Berh, Kuhendiz, Kale-i Hinduvan (Eski Belh) ve Ta-hia Belh'e verilen eski isimlerdendir. Bunun yanı sıra Belhü'l Hüsnâ, Darü'l-İctihâd, Dârü'l- İslâm, Ümmü'l Kurâ ve Hayrû't- Turâb ve Tabnak gibi isimleri de görmek mümkündür.[14] Jürgen Paul, Belh'i hem şehrin hem de 18 nehir adıyla sulanan vahanın adı olarak belirtmektedir.[15]

Belh isminin kökeniyle ilgili başka bir iddia da Vambery'in; Türkçe'de balık veya baliğ şeklinde ifade edilen şehir anlamına geldiği ifadesidir. Ona göre bu kelime daha sonra Belh yani "başkent" olarak değişti.[16] Kuşan padişahlarının saltanatı döneminde Budizmin burada yayılışından itibaren bu şehir dini merkez olarak varlığını sürdürdü. Bundan dolayı şehre Farsça Şahavaran (Seçkin) unvanı verilmiştir. Yine Nevbahar tapınağından dolayı Nevbahar adıyla da bilinir.[17]

Eski Belh'in Kale-i Hinduvan olarak isimlendirilmesi ve Belh şehrinin kuruluşu hakkında ilhinç bir hikâye şu şekildedir. Dört erkek ve Bami isminde bir kız kardeş vardır. Dört erkek kardeş düşman saldırısı sonucunda ülkelerini terk ederek Bamyan'da Bâmî krallığını kurdular. Kız kardeş olan Bami ise Şâdiyân ismi verilen bir tepeye

---

[12] Erkin, *a.g.t*., s. 21-22.

[13] İslam Ansiklopedisi, "Belh" maddesi, s. 410, Erkin*, a.g.t*., s. 9.

[14] Şenay Yanar, "Bazı Coğrafya Eserlerine göre X.Yüzyılda Horasan ve Ahalisi*", Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alparğu'ya Armağan*, ed. Zeynep İskefiyeli ve Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yayınları, Cilt 1, Ankara, (2020), s. 117, Mohammad Yasir Mahdi, "Türk- İslam Kültür Merkezlerinden Biri Olarak Belh Şehri", *İstem Yayınları*, 9/8, (2011), s. 221, Abdullah Mohammadi, "Türk- İslam Medeniyetinin Kültür Şehri: Gazneliler Dönemi Belh'in Sanat ve Mimari Yapıları", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8/2, (2023), s. 143, Zeki Velidî Togan, "XVIII. Yüzyılın Ortalarına Kadar Belh'in Topografyası", Çev., Mesut Can, *Hikem Dergisi*, (Eylül 2023), s. 53.

[15] Paul, "Balkh, from the Seljuqs to the Mongol Invasion", *Eurasıan Studies*, 16, 2018, s. 316.

[16] Erkin*, a.g.t.,* s. 21.

[17] İslam Ansiklopedisi, R. Hartmann, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, Cilt 2, "Belh" maddesi, s. 485, *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib"*, çev., Abdullah Duman ve Murat Ağarı, 2. Baskı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, (2020), s. 63.

yakın olan bir köye gelerek Nevbahar mabedinin kurulduğu yere yürüdü ve burada Belh şehrini kurdu. Şehri kardeşleri arasında dörte taksim etmiştir. Bundan dolayı Belh'in eski adı Bâmî olarak da bilinmektedir.[18]

Toharistan ise Belh'e bağlı bir bölge olarak coğrafi konumuyla öne çıkan, günümüz Afganistan'ının kuzeyinde, Pamir Dağları'nın eteklerinde yer almaktadır. Bölge ismini Greko-Baktrian İmparatorluğu'nu yıkan boylar arasında yer alan Toharîlerden almaktadır. Kaynaklarda Tokaristan, Tuharistan, Tohayristan, Tu- ho-lo biçimlerinde de geçer.[19]

Toharistan'ın bu bölgedeki işlevini ön plana çıkaran birden fazla etken vardır. Bunlar, coğrafi konumu itibariyle Orta Asya, Hindistan ve İran'ı birbirine bağlayan bir ticaret ve ulaşım merkezi haline gelmesi ve Çin'den ve Orta Asya'dan gelen başta ipek ve baharat olmak üzere değerli emtianın Akdeniz'e ve Avrupa'ya taşınmasındaki rolüdür. Bunun yanı sıra bölgenin, altın, gümüş, lapis ve lazuli gibi değerli madenler bakımından zengin olması Belh ekonomisine katkı sağladı.[20]

Selçuklular, Toharistan'ı ele geçirerek İpek Yolu'nun da kontrolünü ele geçirmiş oldular. Bu durum Selçuklular'a ekonomi ve siyasi olarak büyük bir güç kazandırdı. Önceden olduğu gibi Selçuklular döneminde de Orta Asya-Hindistan ticareti devam ettiği gibi aynı zamanda bölgedeki zengin doğal kaynaklar ve tarım ürünleri de şehir ekonomisine katkı sağlamaya devam etti. Büyük Selçuklu döneminde Belh sınır şehri olarak büyük bir stratejik öneme sahiptir. Bölgenin coğrafi konumu, İpek Yolu üzerinde olması, çeşitli etnik gruplardan oluşan nüfusa sahip olması, doğal kaynakları ve tarımı, Selçuklulara ekonomik ve siyasi açıdan büyük bir güç kazandırdı.[21]

1.5.Büyük Selçuklular'a Kadar Belh ve Çevresinin Siyasi Durumu

Belh'in İslam egemenliğine hangi tarihte girdiğine dair kaynaklarda kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu konuda kaynaklarda en erken kayıt Hz. Osman döneminde Basra valisi Abdullah b. Âmir b. Küreyz'in kumandanlarından Ahnef b. Kays'ın 653 yılında Belh üzerine yaptığı bir seferdir. Bu seferin akabinindeki isyan hareketlerinden anlaşılacağı üzere Hindikuş havâlisine yapılan akınlardan ibarettir. Belh şehrinin İslam hâkimiyetine tam olarak girişi ise Muâviye dönemine denk gelmektedir. Belh, 662-663 veya 664 yılında Kays b. Heysem veya Abdurrahman b. Semüre

[18] Togan, *a.g.e*., s. 53.
[19] Barthold, *a.g.e.*, s. 86-87, İslam Ansiklopedisi, Hüseyin Salman, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, "Tohâristan" maddesi. s. 214.
[20] Mahdi, *a.g.e*., s. 228-230.
[21] Ergin Ayan, "Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 4/3, (2015), s. 13.

tarafından fethedilmiş ve 671 yılında da Rebî' b. Ziyâd isimli bir Emevi kumandanı Belh'e geldi. 709'da ise Eftalit (Akhun) Prensi Tarhan Nîzek, Vali Kuteybe b. Müslim'e karşı ayaklanarak Belh'i aldıysa da daha sonra Kuteybe'nin gönderdiği kuvvetlere karşı mağlup oldu. Halkın ayaklanması sonucu Belh şehri 725 yılına kadar harabe halde kaldı.[22]

725'te Esed b. Abdurrahman el- Kasrî, şehri yeniden imar ederek batı ve kuzeydoğudaki dağlık bölgede halkını kendi itaati altına almaya çalıştı. Fakat büyük bir başarı sağlayamadığı gibi ordugâhını Belh'e taşıyarak şehrin yönetimini Bermekî ailesine verdi. 735'te yeniden Horasan valiliğine tayin edilince Belh'i merkez yaptı. 737'de ise Toharistan'da Türk hakanı ve onun, içlerinde Haris ve Huttal hâkiminin de bulunduğu müttefiklerine karşı zor bir mücadeleye girişmek zorunda kaldı. Esed'in ölümünden sonra yerine Nasr b. Seyyâr el- Kinânî, şehri askeri amaçla kullanmak üzere imar etti. Fakat Belh'in diğer bölgelere olan uzaklığından dolayı merkezi Merv olarak değiştirdi.[23]

Abbasiler döneminde Belh'i (786-809) kumandan Ali b. Mâhân, isyancılardan Râfi' b. Leys b. Nasr'a karşı üs olarak kullandı. Daha sonra şehir Tâhirilerin eline geçti ve Bânîcûrî emîrleri tarafından yönetildi. 847 yılında Dâvûd b. Abbas el- Bânîcûrî, Belh valisi oldu ancak 870 yılında Ya'kub b. Leys onu şehirden çıkarttı. 874 yılında Belh'in yönetimini Ebû Dâvûd Muhammed b. Ahmed ele geçirdi. 900'de Amr b. Leys'in Belh civarında Sâmâniler'e esir düşmesiyle şehir Sâmâniler'in eline geçti. Sâmâniler, Tâhirilerden daha önce iktidara geçtilerse de hâkimiyetleri, Horasan valiliğine bağlı bulunan Maveünnehir'e dayanmaktaydı. Tâhiriler dönemine kadar Merv'le birlikte önemli bir merkez olan Belh, Tâhiriler döneminden sonra Nîşabur'un mamur ve büyük bir şehir haline gelmesiyle geri planda kaldı.[24] 975'te ise Saltuk Buğra Han'ın torunu Harun Buğra Han doğuya doğru ilerleyip Maveraünnehir bölgesini fethetti.[25] Sâmâniler ile Karahanlı Devleti arasında gerçekleşen savaşlarda şehir büyük bir tahribata uğradı.[26] İslamiyetin Belh'e girdiği dönemde Belh halkı sokaklarda ve pazarlarda Pers Darice dilini konuşuyorlardı. Zira Darice Horasan'ın eski dillerinden biriydi.[27]

Sâmânî Devletinin yıkılışından sonra bu devletin toprakları Gazneli ve Karahanlılar arasında paylaşılmıştır. Belh şehri Gazneli Devletinin payına düştü. Ancak

[22] İslam Ansiklopedisi, "Belh" maddesi. s. 410, Hartmann, "Belh" maddesi. s. 486.
[23] Barthold, *a.g.e*., s. 244, 246, İslam Ansiklopedisi, "Belh" maddesi. s. 410.
[24] Ebu İshak İbrahim İstahrî, *Memalik-u Mesalik*, tercüme: Muhammed b. Eshed b. Abdullah Testeri, katkıda bulunan, İreç Afşar, Mecmua-i İntişarat-ı Edebi ve Tarihi, Mevkufat-ı Doktor Mahmud Afşar Yezdî, Tahran, 1373, s. 272.
[25] İslam Ansiklopedisi, "Belh" *maddesi. s. 410,* Osman Turan*, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları, 19. Baskı, 2015, s. 70.
[26] Hartmann, "Belh" maddesi, s. 486, İslam Ansiklopedisi, "Belh" maddesi. s. 410, Turan, *a.g.e.*, s. 70-71.
[27] Gülmez, "VIII ve XII. Yüzyıllarda Belh Şehri", s. 374-375.

Karahanlılar bunu kabul etmeyerek Çağrı Tegin'i şehrin zaptı ile görevlendirildi. Yapılan savaşta Çağrı Tegin Belh şehrini ele geçirdi ve Gazneli Mahmud tarafından yaptırılmış Bâzâr-ı Âşıkân'ı yıktırdı. Hindistan'da bu haberi alan Gazneli Mahmud Çağrı'yı görevden almıştır. Belh uzun yıllar Gazneliler ve Selçuklular arasında bir mücadele alanı olmuştur.[28] Beyhâkî'nin, Tarih-i Beyhâkî' adlı eserinde Gazneli Mesud'un 1031 yılının devlet divanını yani bakanlar kurulunu Belh'te olan Bağ-ı Bozorg'ta topladığını belirtmesi buranın bir toplanma merkezi işlevine sahip olduğunu göstermektedir.[29]

Selçuklular 1035 yılının ilkbaharında 10 bin atlıyla Ceyhun'u geçerek Horasan'a gelerek başka gidecek yerleri olmadığı için buraya sığındılar ve Gazneli Mesud'a mektup göndererek kendilerine bir yurt vermesini talep ettiler. Fakat Gazneli Mesud, Selçuklular'ı Horasan bölgesinden atmak için büyük bir mücadele verdi.[30] Sultan Mesud Haziran 1035'te Nesa Savaşında Hâcib Beg Toğdı kumandasındaki orduyu Selçuklular üzerine gönderdi ancak ordusu Hisâr-ı Tâk'ta ağır bir yenilgiye uğradı. Bu savaşın sonucunda Horasan bölgesinin büyük bir kısmı Selçuklular'ın hâkimiyetine girdi.[31] 1036 yılı başında Sultan Mahmud Belh'ten ayrıldı ve Gazne'ye geldi.[32] Selçuklular 1038 yılında kazanmış olduğu önemli başarılara rağmen Gazneliler ile Horasan'da savaşları henüz bitmemişti.[33] Sultan Mesud, Selçuklular'ı Horasan'dan atmak için uğraşmış ancak 1037 ve 1038 yıllarında Sultan Mesud'un Hindistan seferinde olmasını fırsat bilen Türkmenler, Horasan'da bulunan Talekan ve Faryab'ı yağmalamış ve Belh'te bulunan Gazne ordusu Türkmenlere karşı bir güç gösteremedi.[34]

23 Mayıs 1040 Cuma günü Gaznelilerse Selçuklular arasında yapılan savaşta Gazne ordusu yenildi ve Sultan Mesud 100 süvarisiyle kaçarak kurtuldu. Gazne ordusuna ait olan hazineler, savaş malzemeleri ve pek çok değerli eşya Selçuklular'ın eline geçti.[35] Bu malzemeler Selçuklular'ın eline geçtiyse de Belh'in Selçuklular tarafından tamamen ele geçirilmesi kolay olmadı. Sultan Mes'ud'un halefi Mevdud'dan

[28] İslam Ansiklopedisi, "Belh" maddesi. s. 410-411.
[29] Gülmez, "VIII ve XII. Yüzyıllarda Belh Şehri", s. 374.
[30] Barthold, *a.g.e*., s. 369, 371, Turan, *a.g.e.*, s. 94, Nurullah Yazar, "Büyük Selçuklular Dönemi Siyasî Çekişmelerinde Belh'in Yeri Ve Önemi", *Dini Araştırmalar,* 19/50, (2016), s. 61, Cihan Piyadeoğlu, *Dakikalar İçinde Selçuklular Anında Açıklanan 200 Önemli Tarihi Olay, Kişi ve Kavram*, İstanbul: Kronik Yayınları, 1. Baskı, Haziran 2024, s. 46-48.
[31] Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular- Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)* , İstanbul: İsam Yayınları, Cilt. 1, 2015, s. 80-81, Piyadeoğlu, *Dakikalar İçinde Selçuklular…,* s. 48.
[32] Şadruddîn Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Nadir ibn 'Ali El-Hüseyni*, Ahbârü'd- Devleti's- Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 4.
[33] Özgüdenli, *a.g.e.,* s. 80-81.
[34] İslam Ansiklopedisi, Erdoğan Merçil, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, "Gazneliler" maddesi. s. 482, Erkin, *a.g.t*., s. 65.
[35] Turan, *a.g.e.*, s. 106.

destek gelmeyeceği anlaşılıncaya kadar Belh şehri Gazneli ordusunun hâkimiyeti altında direndi.[36]

Çağrı Bey Belh'in üzerine yürüdüğünde şehrin idaresi Altuntak'ın elindeydi. Çağrı Bey, Altuntak'a elçiyle gönderdiği mektupta "*Gazne'de senin için bağlanabileceğin bir şey kalmadı; sahibin olan sultandan da hayır yok. Dünya nasıl dönüyorsa sen de öyle dön ve Allah'ın nusreti nereye gidiyorsa sen de oraya git*." yazılıydı. Çağrı Bey, şehri kendisine vermesini talep etti ancak Altuntak, elçiyi hapsedince Çağrı Bey Altuntak ile savaşa girerek şehri kuşattı. Altuntak ise Sultan Mesud'a haber yollayarak şehrin durumunu ve büyük bir kuşatma altında olduklarını bildirdi. O günlerde Gazne'de bulunan Sultan Mes'ud bu haber üzerine Selçuklulara karşı büyük bir ordu hazırlayarak Belh'e gönderince Selçuklular bu ordu karşısında yenildi ancak sultanın 800 adamı ve daha pek çok kişi esir düştü. Netice olarak şehir Selçuklulardan tamamen temizlendi. [37] Sultan Mes'ud'un Belh'i kuşatmak için gönderdiği bir grup ordu Herat üzerine yöneldi. Fakat bu ordunun Belh'e yaklaştığını duyan Çağrı Bey Selçuklu ordusunun bir kısmını Mevdûd'un öncü birlikleri üzerine gönderdi ve Mevdûd'un ordusunu geri püskürttü. O sırada Belh hâkimi Altuntak, Çağrı Bey'e itaat ederek şehri Selçuklulara teslim etti. Şehrin Selçuklu hâkimiyetine girişi bu şekilde gerçekleşti. [38]

[36] Paul, *a.g.e.*, s. 320.
[37] Şadruddîn Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Nadir ibn 'Ali El-Hüseyni*, a.g.e.*, s. 9, İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi İbnü'l Esîr El Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi*, İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, Cilt 9, s. 370.
[38] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 370, Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, İstanbul: Kronik Kitap, 7. Baskı, Mart 2024, s. 69.

Tablo 1. Büyük Selçuklulardan Moğollara Kadar Belh'teki Siyasi Hâkimiyete İlişkin Kronoloji Tabloda Gösterilmiştir; [39]

1040'tan Hemen Sonra	**Selçuklu Hâkimiyeti**
1046- 1097	Selçuklu Meliklerinin Hâkimiyeti Dönemi
1097-1130	Sencer'in Doğrudan Hâkimiyeti Dönemi
1130-1163	Kamac'ın Emirlik Dönemi (1157'e kadar Sencer'e bağlı, 1157'den sonra ayrı bir oluşum)
1150'lerden İtibaren 1151-1152	Gurlular'ın Belh'e Hâkim Olma Çabaları Dönemi
1163-1190	Karahıtay Derebeyliği Dönemi
1170'lerin Sonları	İkinci Gur İşgali Dönemi
1190-1206	Gurlular Dönemi
1206 ya da 1208-1221 arası	Harezmliler Dönemi
1221	Moğol Hâkimiyeti Dönemi

[39] Paul, *a.g.e.,* s. 318.

2.BELH'İN İDARİ YAPISI

2.1.Çağrı Bey Dönemi (1040-1158)

1040 Dandanakan savaşından sonra Selçuklu devleti yapılandırıldı ve Tuğrul Bey bütün Selçuklu başbuğlarınca "Horasan Selçuklu hükümdarı" ilan edildi.[40] Daha sonra Selçuklu Devletinin fethettiği topraklar hanedan üyeleri arasında bölüştürüldü. Bu paylaşıma göre Belh ve civarı Çağrı Bey'e düştü.[41] Çağrı Bey, Nîşabur'un doğusunda kalan bölgede "Melikü'l-mülûk" unvanıyla kendi adına hutbe okutarak Belh, Cûzcân, Bagdis, Huttalan ve Toharistan'ı ele geçirip Horasan bölgesini Selçuklu hâkimiyeti altına aldı.[42]

Kaynaklar, Çağrı Bey Belh'i ele geçirdikten sonra şehirde yaptığı bazı bütün düzenlemeleri aktarmasa da bu konuda kısmen bilgi sahibi olmaktayız. Bu düzenlemeye göre Ebu Ali b. Şadan, Çağrı Bey'in Belh'te bulunan işlerini yürütmekteydi. Alp Arslan'ın vezirliğine yükselecek olan Nizâmülmülk ise, bu dönemde Belh hâkimi Emir Tacirin kâtipliğini yapmaktaydı.[43] Çağrı Bey'in Selçuklu hâkimiyetine geçiş sürecinde şehirde yağma ve tahribat yapılmasına izin vermesi konusu günümüz araştırmacıları arasında hala bir tartışma konusudur. Dandanakan savaşı sonrası Belh'in Selçukluların eline geçme sürecinin diplomasiye yansımalarını Emîrek Beyhakî'den gelen gizli mektuplara göre değerlendirebilmekteyiz.[44]

Selçuklu hâkimiyetine geçen Belh şehrini Gazneliler birkaç defa ele geçirme teşebbüsünde bulunmuş ancak başarısız oldular. Gazneli Sultanı Mevdûd, Çağrı Bey'in hastalanmasını fırsat bilerek Belh'e saldırdı. Anlaşılıyor ki Gazneli tahtına kim çıkarsa çıksın ilk hedefi Belh'in fethi için planlar yapmaktı.[45] Çağrı Bey, Mevdûd'un saldırına karşılık vermezken oğlu Alp Arslan babasından izin alarak Mevdûd'a karşı sefere çıkmış ve bu seferde başarılı sağladı. Nitekim babasının vefatından sonra Alp Arslan Belh'in hâkimi olacaktı. Çağrı Bey, Alp Arslan'ın bu başarısına dair memnuniyetini ifade etmek için 1043 yılına kadar hâkimiyet sağladığı Belh, Toharistan, Vahş, Velvalic

---

[40] Turan, *a.g.e.*, s. 106, Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, 2014, s. 34.

[41] Turan, *a.g.e.*, s. 107, Sevim ve Merçil, *a.g.e.* s. 34, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*"*, s. 23.

[42] Yazar, *a.g.e.*, s. 89, Erkin, *a.g.t.*, s. 67.

[43] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 25.

[44] Bknz: Mektubun tamamı için Cihan Gençtürk, "Târîh-i Beyhakî'ye Göre Çağrı Bey'in Belh Şehrini Kuşatması Ve Gazne Sarayına Yansımaları",*Tarih Okulu Dergisi*, (2017), s. 973-975.

[45] Yazar*, a.g.e*., s. 63, 64.

ve Kubâdiyân'ı oğlu Alp Arslan'a verdi.[46] Mevdûd ise komşu ülkelerle ittifak yapıp Selçukluların'ın üzerine yürüdüğü zamanda vefat etti (1048).[47]

1052-1059 yılları arasında Gazneli hükümdarı Ferruhzâd b. Mesût Selçuklular üzerine sefer çıkarak Belh'i hâkimiyeti altına aldı. 1059 yılında Ferruhzâd'ın ölümüyle kardeşi İbrahim Gazne hükümdarı oldu. İbrahim ve Çağrı Bey arasında yapılan barış antlaşmasıyla Hindikuş dağları sınır kabul edilerek Selçuklu-Gazneli savaşlarına son verildi. Yapılan anlaşma ile Belh, Selçuklulara bırakılıp Gaznelilerin Maveraünnehir ile olan bağlantısı kesildi.[48]

Belh'te Selçuklu hâkimiyetinin başlangıcından itibaren Abbasi halifesinin, Selçuklu sultanının ve şehrin meliki adlarına sikkeler basıldı.[49] 1046 ve 1048 yıllarında Çağrı Bey adına 6 adet, Alp Arslan'ın meliklik döneminde 1058-1059'da muhtemelen 1 adet, yukarıda bahsedildiği üzere 1062 yılında Çağrı Bey'in diğer oğlu İlyas adına ve sultan olduktan sonra yine 1072-1073 yılında Sultan Alp Arslan adına bastırılan paralar bulunmaktadır.[50]

2.2.Sultan Alp Arslan Dönemi (1063-1072)

Çağrı Bey'in 1059'da ölümünden sonra Horasan meliki olduğu zamanlarda başarılı bir siyaset izlemesinden dolayı oğlu Alp Arslan Horasan'da Çağrı Bey'e ait bulunan bütün şehirlere hâkim olmuş ve hanedanın diğer üyeleri tarafından desteklendi.[51] Alp Arslan 1065-66 yılına kadar Belh hâkimiyetini sağladı. Aynı dönemde Çağrı Bey'in diğer oğlu İlyas adına 1062 yılında Belh'te basılan iki adet sikkeye rastlanmaktadır. Bu dönem hakkında kaynaklarda yeterli bilgilere rastlanmasa da basılan sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla İlyas'ın Belh'te hâkimiyet sağladığı yıllar olduğunu söylemek mümkündür. Toharistan bölgesi daha sonra ki yıllarda İlyas'a ikta olarak verildi.[52]

Sultan Alp Arslan hükümdarık döneminde iki yüz bin kişilik orduyla Belh ve çevresinde hâkimiyet kuran oğlu Melik Ayaz'la mücadele etti. Huzursuzluk yaratan damadı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk Nasr'a karşı Maveraünnehir üzerine hareket etti.[53] Şemsülmülk Nasr Han'ın Harizm ve Toharistan melikleriyle (Alp Arslan'ın oğlu

[46] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 25-26, Yazar, *a.g.e*., s. 64, Güzel, Çiçek, ve Koca, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 4, s. 896-897, Özgüdenli, *a.g.e.,* s. 127.
[47] İslam Ansiklopedisi "Gazneliler" maddesi. s. 482.
[48] İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 9, s. 25-26.
[49] Paul, *a.g.e*., s. 320.
[50] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 27-29.
[51] İslam Ansiklopedisi, İbrahim Kafesoğlu, Ankara: TDV Yayınları, Cilt 2, 1989, "AlpArslan" maddesi, s. 526, Sevim ve Merçil, *a.g.e.,* s. 37.
[52] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 27.
[53] İslam Ansiklopedisi, "AlpArslan" maddesi. s. 529, Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 93.

Ayaz) sürekli savaş halinde olması ve Selçuklular'dan toprak almaya çalışması Sultan Alp Arslan'ın doğuya yönelmesine sebep oldu.[54] Sultan Alp Arslan Karahanlıları tamamen ortadan kaldırmak için büyük bir ordu hazırladı. Ancak Sultan'a yapılan suikastten dolayı bu sefer sonuçsuz kaldı ve Karahanlılar Tirmiz'i fethederek Belh'e kadar geldiler. Sultanın Maveraünnehir seferinde suikaste uğrayıp ölmesiyle oğlu Ayaz Belh'e hâkim oldu.[55] Melikşah, babasını ölümünden sonra Nizâmülmülk'ün fikir ve tavsiyesiyle yedi yüz bin altın dağıtmış ve dedesi Çağrı Bey'in Merv'de bulunan mezarının yanına defnedildi. Sultan Alp Arslan'ın diğer oğlu Ayaz ise onlara dâhil olmayıp Belh'e giderek orada ikâmet etmeye başladı.[56]

Sultan Alp Arslan, Melikşah'ı veliaht tayin etmesinin yanı sıra bütün emirlere hilâtlar verdi ve hâkimiyet altındaki bütün beldelerde Melikşah adına hutbe okuttu. Horasan'ın önemli şehirlerini de hanedan üyeleri ve bazı emîrlerine iktâ etti.[57] Yapılan taksimata göre; Melikşah'ı veliaht tayin ederken Emir İnanç Yabgu'yu Mazenderan'a, Mesud'u Bağşur'a, Mevdûd'u İsfizar'a, kardeşi Süleyman'ı Belh'e, Arslan Argun'u Harizm'e, İlyas'ı da Toharistan ve Saganiyan'a tayin etti. Oğullarından Toğan Şah'ı Herat'ın, Arslanşahı'da Merv'in idaresiyle görevlendirdi. Daha sonra oğullarından Ayaz'ı, Süleyman'ın yerine Belh'e, Tutuş'u Suriye'ye, Böri Bars'ı Herat'a, Arslan Argun'u Hemedan ve Save'ya tayin etti.[58] Bu paylaşımda Belh'i kardeşi Süleyman'a, Saganîyân ve Toharistan'ı kardeşi İlyas'a verdi. Daha sonra Belh ve Merv'e yeni atamalar yaptı. [59]

2.3.Sultan Melikşah Dönemi (1072-1092)

Sultan Alp Arslan 1072 yılında Maverâünnehir seferinde yaralanınca tahta yanında bulunan oğlu Melikşah'ın geçmesini vasiyet etti. Nizâmülmülk'ü yanına çağırdı, ona Fars ve Kirman yöresi ve hazineden muayyen bir parayı kardeşi Kavurt Bey b. Davud'a Çağrı Bey'e, kendi babasından kalan Belh'teki şeyleri (hepsi beşyüzbin dinar) oğlu Ayaz'a, Belh kalesini ise diğer oğlu Melikşah'a bıraktığını söyledi. Melikşah'a eğer Ayaz bu paylaşımdan razı olmazsa onunla savaşmasını şu sözleriyle ifade etti; *"Her kim benim vasiyetime razı olmazsa onunla savaşınız ve ona tahsis ettiğim parayı ona karşı kullanınız."* dedi.[60] Yani kısacası Alp Arslan ölmeden önce

[54] Özgüdenli, *a.g.e.,* s. 159.
[55] İslam Ansiklopedisi, "AlpArslan" maddesi. s. 529, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 10, s. 78-79.
[56] Sıbt İbnü'l- Cevzi, *Mir'âtü'z- Zamân fi Tarıhi'l- Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011, s. 185.
[57] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 33.
[58] Özgüdenli*, a.g.e*., s. 144, İbnü'l- Esîr, *a.g.e.,* Cilt 10, s. 59.
[59] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*"*, s. 33.
[60] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 6, İbnü'l- Esîr, *a.g.e.,* Cilt 10, s. 80.

Belh'i veliahtı Melikşah'a bırakmış ancak Melikşah babasının ölümünden sonra Horasan'dan ayrılmak zorunda kalmasıyla Belh'in hâkimiyeti Ayaz'a kalmıştır. İbnü'l Esîr' de 1072-1073 yılını anlatırken Ayaz'ın Belh'te bulunduğunu nakletmektedir.[61]

Melikşah'ın oldukça genç yaşlarda tahta çıkmasını fırsat bilen Karahanlılar ve Gazneliler, Selçuklu hâkimiyetinde bulunan topraklara saldırmalarının yanı sıra bazı hanedan üyeleri Selçuklu tahtında hak iddia ederek ayaklandılar. Melikşah amcası ile yapmış olduğu mücadeleden dolayı Horasan'dan ayrılmasının üzerine Tegin unvanı ile bilinen Batı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk I. Nasr b. İbrahim 15 Aralık 1072 yılında Tirmiz'i ele geçirdi. Selçuklular Belh'e vardığında I. Nasr tarafından gönderilen elçi Tirmiz'in Maveraünnehir'e dâhil olduğunu dolayısıyla iki taraf arasında iyi münasebetler kurulabilmesi için bu şehrin Karahanlılar'a bırakılması gerektiğini belirten bir mesaj getirdi. Fakat Sultan bu mesaja itibar etmedi.[62]

Belh'in hâkimi olan Ayaz'ın ise aynı tarihlerde Cûzcân'a gitmiştir. Bunun üzerine Belh halkı I. Nasr b. İbrahim'e haber gönderip adına hutbe okuttu. I. Nasr bir süre sonra Belh'e gelerek şehirde kendi adına hutbe okuttu. I. Nasr'ın Tirmiz'e geri dönmesini fırsat bilen ayyârdan bazı kişiler birleşip I. Nasr'ın askerlerine saldırıp bir kısmını öldürdüler. Bu olayları öğrenen I. Nasr tekrar Belh'e gelip şehrin ateşe verilmesini emretti. Şehrin ileri gelenlerinin af dilemesi üzerine I. Nasr şehri yakmaktan vazgeçip tüccarların bütün mallarına el koydu. 1072 yılında Ayaz şehre dönmeden önce orada olanları haber alınca Cûzcân' dan Belh'e döndü ve halk ona itaat etti. Fakat Ayaz Belh'e dönmeden önce 1000 Süvari ile 1073 yılında Tirmiz üzerine yaptığı seferde yenildi ve ordusunun büyük bir kısmı Ceyhun Nehri'nde boğularak hayatını kaybetti.[63]

Bu arada Toharistan bölgesini ele geçiren Gazneliler, Sakalkend'de bulunan Melikşah'ın amcası Osman'ı esir aldı.[64] Melikşah amcasını kurtarmak için sefer düzenlediği sırada Melikşah'ın sefer harekâtını öğrenen Gazne hükümdarı Osman'ı serbest bırakmak zorunda kaldı. Melikşah amcasına hürmet göstererek Belh'i ve ona bağlı bulunan Velvalic'i iktâ olarak verdi. Aynı dönemde kardeşi Böri Tegin'ı Herat'a, Togan-şah'ı Hemedan'a melik yaptı ve Ayaz'ın 1074 yılında vefatından sonra kardeşi Tekiş'i Belh ve Toharistan'a atadı.[65]

---

[61] İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 10, s. 81.

[62] İslam Ansiklopedisi, Abdulkerim Özaydın, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, "Melikşah" maddesi. s. 54, Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 7, Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 98, Özgüdenli, *a.g.e*., s. 167.

[63] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 36, Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 98, Özgüdenli, *a.g.e*., s. 164, Turan, *a.g.e.*, s. 198-199, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 10, s. 81, Piyadeoğlu, *Dakikalar İçinde Selçuklular…,* s. 218.

[64] İslam Ansiklopedisi, "Melikşah" maddesi, s. 54.

[65] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 37, Turan, *a.g.e.*, s. 198-199, Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 91, İslam Ansiklopedisi, "Melikşah" maddesi. s. 54, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 10, s. 80-81, Şadruddîn Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Nadir ibn 'Ali El-Hüseyni, *a.g.e.*, s. 40.

Melikşah, Kirman Meliki olan amcası Kavurd Bey'in isyanını bastırdıktan sonra Alp Arslan'ın ölümüyle Karahanlılar'a karşı sefer düzenledi.[66] 1074 yılında yapılan bu seferde Melikşah, kazandığı zaferden sonra Horasan'a döndü.[67] Belh'e ordusuyla gelen Melikşah'ı şehrin ileri gelenleri ve din adamları karşılayıp Karahanlı ordusunun yaptığı yağmalardan dolayı şikâyetlerini Sultan'a bildirler. Aynı zamanda Karahanlı elçisi de Belh'te bulunmaktaydı.[68] Melikşah, Kavurd isyanının bastırılmasında etkin rol oynayan veziri Nizâmülmülk'e ihsanlarda bulunarak Belh ve Toharistan şehirlerini Şihabüddevle Tekiş'e iktâ edip kendisi Rey'e döndü.[69] 1073- 1082 yılları arasında Belh valisi Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk'tür. 1082'den sonra ise Belh valisi Fahrülmülk olmuştur. Her ikisi de güçlü bir konumda olduğundan güçlerine güvenerek işlerini yürütmekteydiler.[70]

Melikşah dışta fetih hareketlerine giriştiğinde kardeşi Tekiş'in iki kez isyan etmesinden dolayı fetih planları engellendi. Tekiş, 1080-1081'e kadar sorunsuz bir şekilde itaatkâr bir hâkim olarak hizmet etmekteydi. Sıbt İbnü'l-Cevzî'den naklen Jürgen Paul ayrıntılı bir şekilde Tekiş isyanını ve bu isyanın başarısızlık sebeplerini aktarmaktadır. Onu isyana kimin teşvik ettiği tam olarak bilinmese de Sıbt İbnü'l-Cevzî, Türkmenlerin bu isyana teşvik ettiği iddia etmektedir.[71] "*Tekiş'in takipçileri kendi mallarını ve sürülerini ulaşılmaz dağlara gizlediler. Ancak yine de Sultanın ordusu onları buldu ve ganimet olarak aldı. Daha sonra Tekiş'in takipçileri gelerek ona dediler ki bizim mallarımız çalındı eğer şimdi sen ateşkes yaparsan mallarımız geri gelebilir ancak yapmazsan seni bırakıp sultanın tarafına geçeceğiz ve ona hizmet edeceğiz*." Tekiş'in yaptığı isyanının sebebi Türkmen savaşçılarına güvenmesi ve onlara muhtaç olmasıdır. Ancak Türkmenler Melik Tekiş'ten çok savaşta elde edecekleri mal ve mülke düşkündüler. Tekiş'in isyan ettiğini duyan Melikşah zaman kaybetmeden kardeşinin üzerine yürüdü ve Tekiş'i esir alıp daha sonra kardeşiyle anlaşarak onu serbest bıraktı. Başarısız girişimine rağmen Tekiş 1084-1085'te ikinci bir isyan girişiminde bulundu. Bu isyan girişimi Oğuz baskını şeklindeydi. İsyan Mervrud ve Merv'de yayıldı ancak daha sonra savaş Belh civarına sıçradı. Bu isyanda da Türkmenler isyanın en büyük destekçisi olarak öne çıktılar. Bu isyanda da başarısız olan Tekiş, bu defa Belh'ten çok uzağa sürüldü.[72] Tekiş'in yaptığı isyanlar neticesinde Sultan Melikşah, onun peşine

[66] İslam Ansiklopedisi, "Melikşah" maddesi. s. 54, İbnü'l- Cevzi, *a.g.e.*, s. 193.
[67] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 37, Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 103.
[68] Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 103.
[69] Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 148, Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 1050-1055, Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 103.
[70] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 41
[71] Paul, *a.g.e.,* s.321.
[72] Paul, *a.g.e.,* s. 322.

düştü ancak ona zarar vermeyeceğine yemin etti. Bunun üzerine Sultanın yanında bulunan bir zatın önerisiyle Tekiş'in hakkında verilecek kararı veliahtı Ahmed'e bıraktı. Ahmed, Tekiş'in gözlerine mil çekilip hapsedilmesini emretti. Melikşah, Tekiş'in hâkimiyetinde bulunan, içinde Belh'in de olduğu şehirleri veliahtı Ahmed'e iktâ etti.[73]

1088- 1089 yıllarında vefat eden Ahmed'in Belh hâkimiyeti uzun sürmedi. Ondan sonra Selçuklu hanedanı üyelerinden kimin burada hükümranlık yaptığına dair kesin bilgi yoktur. Ancak 1094 yılında Belh'te Mahmûd b. Alp Arslan adına para basılmasından anlaşıldığı kadarıyla 6 yıl boyunca Belh'e hâkim olduğu sonucuna varılmaktadır.[74] İbnü'l-Esîr1096-97 yıllarında Belh'te gerçekleşen olayları anlatırken Arslan Argun b. Alp Arslan'ın Belh'e geldiğinde vali Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün de Belh'te bulunduğunu nakleder.[75] Yine 1096-1097 yılında Çağrı Bey'in torunu ve Süleyman'ın oğlu Emir-i Emiran lakaplı Muhammed isyan edip Belh üzerine yürüdü.[76]

Melikşah döneminde 1072- 1073 tarihinde İlyas b. Alp Arslan, 1073, 1073-1074, 1083-1084 yılında, Tekiş b. Alp Arslan 1090-1091 yılında ve Mahmûd b. Alp Arslan adına basılı sikkelere rastlanmaktadır.[77] Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun'un ise Melikşah'ın ölümünden sonra 1095 yılında "Melikül Muzaffer" ünvanıyla kendi adına bastırdığı sikkeler de mevcuttur.[78]

2.4.Sultan Berkyaruk Dönemi (1092-1104)

Sultan Berkyaruk 1092- 1104 yılları arasında Horasan'da hâkimiyet sağladı. Onun döneminde Horasan'da huzursuzluk yaratan iki kişi vardı.[79] Bunlardan biri Tekiş diğeri ise Arslan Argun'dur.[80] 1094 yılında amcası Tekiş'in, Belh'e gitmek istemesi ve Belh halkının da Tekiş'i şehirlerine davet ettiğine dair söylentilerden dolayı Berkyaruk Tekiş'i ve Tekiş'in oğlunu öldürmeye karar verdi. Böylelikle Horasan bölgesinde kendisine karşı gelişebilecek olan bir harekâta engel oldu.[81]

Arslan Argun, kardeşi Melikşah yaşarken Horasan'da yedi bin dinarlık iktâaya sahipti. Melikşah'ın ölümünden sonra kölesi Emir Kodan, Arslan Argun'un tarafına geçmiş ve iyice kuvvetlenip Belh üzerine yürüdü. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Arslan

[73] Yazar, *a.g.e*., s. 67, Güzel, Çiçek, ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 1050-1055, Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 10, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 10, s. 113, Piyadeoğlu, *Dakikalar İçinde Selçuklular…,* s. 250.
[74] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 39-40.
[75] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 39.
[76] Özgüdenli, *a.g.e.,* s. 211.
[77] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 43.
[78] Yazar*, a.g.e.,* s. 68.
[79] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 43.
[80] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 1059.
[81] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 43, İbnü'l- Esîr, *a.g.e.,* Cilt 10, s. 202, Paul, *a.g.e.,* s. 322

Argun'un geldiğini duyanca şehirden hemen ayrıldı.[82] Arslan Argun, Nîşabur, Tirmiz ve Belh gibi şehirleri hâkimiyeti altına alarak Horasan'ın hâkimi oldu ve Sultan Berkyaruk'a mektup göndererek Nîşabur hariç tüm Horasan'ın kendisine bırakılmasını talep etti. Bunun karşılığında tahtta hak iddia etmeyeceğini, bol miktarda mal ve para göndereceğini bildirdi.[83] Berkyaruk, kardeşi Mahmud ve amcası Tutuş'la olan mücadelesinden dolayı veziri Müeyyidülmülk'ün etkisiyle Arslan Argun'un bu isteğini kabul etti. Fakat daha sonra Berkyaruk vezir değişimi yaparak Mecdülmülk el-Balasânî'yi bütün devlet işlerinde hâkim kıldı.[84] Berkyaruk'un vezir değişimi yapmasını kabul etmeyen Arslan Argun'a, Berkyaruk sessiz kalarak amcası Böri Tegin'ı onunla savaşmak için Horasan'a gönderdi. Arslan Argun, Böri Tegin ile karşılaşınca yenilerek Belh'e çekildi.[85]

Belh'e Türkmenlerden oluşan yeni bir gurup muvaffak oldu. 1095 yılında Merv üzerine yürüyüp şehri zapt edip surlarını yıkınca Böri Tegin tekrar harekete geçti fakat Arslan Argun kardeşi Böri Tegin'i öldürttü. Arslan Argun, Merv'i merkez olarak belirledikten sonra Horasan'ın diğer şehirlerine de hâkim olmayı başardı. Fakat 1097'de ölümünden sonra yedi yaşındaki oğlu onun yerine melik tayin edildi. Berkyaruk, ona babasının Melikşah döneminde sahip olduğu iktâları verdi. Berkyaruk, Arslan Argun sorununu çözdükten sonra Tirmiz üzerine yürümüş ve şehri ele geçirdi. Aynı yıl Horasan'a gelerek Belh yakınlarında yedi ay kaldı ve Maveraünnehir'e elçi gönderip batı Karahanlı Devletini kendisine bağladı. Aynı dönemlerde isyan etmiş olan Arslan Argun'un oğlu Toharistan'a çekildi ve af talep etti. Berkyaruk onu affederek babasının Hemadan ve Save civarındaki eski dirliğini ona verdi.[86] Arslan Argun'un 1095'te Nîşabur'un yanı sıra para bastırmasının yanında Belh'te de para bastırmış olması buralarda hâkimiyet kurduğunu göstermektedir.[87]

2.5.Sencer'in Meliklik Dönemi (Muhammed Tapar Dönemi) (1105-1118)

Sultan Berkyaruk, Arslan Argun'un ölüm haberinin gelmesiyle savaşmadan Horasan'ın şehirlerini ele geçirmiş ve Belh'i kardeşi Sencer'e iktâ olarak verdi. Arslan Argun'un yaşadığı dönemlerde yanında bulunan bazı emirler ölümünden sonra onun

[82] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 11, İbnü'l- Esîr, a.g.e., cilt 10, s. 220
[83] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 1059, Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 11, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 10, s. 220.
[84] Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 188, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 10, s. 220.
[85] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*"*, s. 44-45, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 10, s. 220, Piyadeoğlu, *Dakikalar İçinde Selçuklular…,* s. 296.
[86] İslam Ansiklopedisi, Faruk Sümer, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, "Arslan Argun" maddesi. s. 399-400, Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 189, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 10, s. 221-222.
[87] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 46.

oğlunu kendilerine melik tayin ederek Toharistan dağlarına kaçınca, Berkyaruk onlara âmân verdi ve yaklaşık yedi ay Belh civarında kaldı.[88]

Sultan Berkyaruk Horasan'da bulunurken Muhammed b. Süleyman b. Alp Arslan, Belh'e hâkim olmak amacıyla isyan etti. Gaznelilerin de desteklediği bu isyan kısa sürede bastırıldı. 1098'de Selçuklu Sultanlarının soyundan gelen Devletşah, Toharistan'da Tuğrul Bey'in kardeşi Yabgu ile müteşekkil bir birlik oluşturdu. Velvalic ve Kemnec'i ele geçirdiğini duyunca askerleriyle Belh üzerine yürüyerek şehre girdi.[89]

Sencer'in Belh'e geldiğinde yanındaki süvari sayısı farklı kaynaklarda farklı olarak verilmektedir. Kaynaklara baktığımızda Abdülkerim Özaydın, Sencer'in yanında beş bin süvari olduğunu aktarırken, Cihan Piyadeoğlu altı yüz bin süvari olduğunu aktardı. Sencer Belh'e geldiğinde yanında bulunan Gündoğdu daha sonra taraf değiştirerek Kadır Han'ın ordusuna katıldı. Sencer, Kadır Han'ın Belh civarında ava çıktığını öğrenince Emîr Bozkuş'u Kadır Han'ı yakalaması için görevlendirdi. Yakalanan Kadır Han esir alınıp Sencer'e getirildi ve Sencer onun öldürülmesini emretti. Kadır Han'ın öldürülmesinden sonra Sencer, Batı Karahanlı hükümdarı olarak 1102 yılında II. Muhammed b. Süleyman'ı (Arslan Han unvanıyla) ilan etti ve kendisine tâbi kıldı. Arslan Han hanedan üyeleriyle çatışma halinde olduğu dönemler de Sencer'in yardımıyla karşısına çıkan sıkıntılardan kurtulduğundan Karahanlılar Büyük Selçuklu devletini tanıdı.[90] Sencer meliklik döneminde de diğer devletlerle ilişkilerde bulundu. 1116-1117 yılında Sencer, Belh'i üs olarak kullanıp Gazneli Sultanı Behramşah'a destek için kendisine kuvvet gönderdi.[91]

Sencer'in meliklik döneminde Belh çok aktif bir darphaneydi ve sikkeler basılmaktaydı.[92] Sencer, Berkyaruk adına 1098, kendi adına 1098-1099, 1099-1100, Muhammed Tapar adına 1107-1108, 1109-1110, 1113-1114, 1118 yıllarında para bastırdı. Sencer adına Belh'te basılan, baskı tarihi tam olarak belli olmamasına rağmen kullanılan unvandan Sencer'in sultanlık dönemine ait olduğu anlaşılan para bulunmaktadır. Sencer'in 1118-1119, 1119-1120, 1122-1123, 1125, 1127, 1129 yıllarında Belh'te basılmış sikkelere rastlanmaktadır. Belh şehrinde para basan tek Selçuklu sultanı Sultan Sencer'dir.[93]

[88] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 46-47.
[89] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 48, İbnü'l- Esîr, *a.g.e.,* Cilt 10, s. 232.
[90] İslam Ansiklopedisi, Abdulkerim Özaydın, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, "Sultan Sencer" maddesi. s. 508, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 10, s. 283-285.
[91] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 51, İslam Ansiklopedisi, "Sultan Sencer" maddesi. s. 508.
[92] Paul, *a.g.e.,* s. 327.
[93] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 52.

2.6.Sencer'in Sultanlık Dönemi (1119-1157)

Sultan Sencer, 1119 Save savaşından sonra Horasan'da sultanlığını ilan edip Merv'i merkez olarak belirledi. Belh şehri Selçuklular döneminde Karahanlı, Gazneli ve Harizmşah Atsız ile yapılan mücadelede burası üs olarak kullanıldı.[94]

Sultan Sencer faaliyetlerinde doğu bölgesine özel bir önem verdi. 1135 yılında yaklaşık 18 yıl boyunca Selçuklular'a itaat eden Gazneli Sultanı Behramşah iki yüz elli bin dinar yıllık haracı ödememesi, halka kötü davranması ve isyankâr hareketlerinden dolayı Sultan Sencer Merv'den harekete geçti. [95] Fakat askerler kış ayının yaklaşmasından dolayı bu seferin zor olacağını ve erzak bulmakta zorlanacaklarını şikâyet vari bir şekilde Sultan Sencer'e iletildi. Ancak, Sencer kararından vazgeçmeyip yoluna devam etti. Behramşah ise ağır kış şartlarından dolayı Sencer'in gelemeyeceğini düşünerek hazırlık yapmadığından Hindistan'a kaçtı. Gazne'ye giren Sultan Sencer onun tüm hazinesine el koydu. Behramşah'ın özür dilemesi üzerine 1135 yılında Sencer tekrar Gazne'nin hâkimiyetini Behramşah'a bırakarak Temmuz 1136 yılında Belh'e çekildi.[96]

Yehlü Taşi (Gürhan) komutasında bulunan Karahıtay ordusu Batı Karahanlı hükümdarını Hucend civarında 1137 yılında mağlup ettiğinden Maveraünnehir halkı büyük bir endişeye kapıldılar. Bu dönemde Karahanlılar ile Karluklar arasında çıkan anlaşmazlıkta Batı Karahanlı hükümdarı Mahmud Han, Sencer'den, Karluklar ise Gürhan'dan yardım talep etti. Gürhan, Sencer'den Karluklar için af istemesine rağmen Sencer affı kabul etmedi.[97] Gürhan daha sonra sefer hazırlıklarına başlayıp Türk, Çin, Hıtay ve diğer kavimlerden oluşmakta olan büyük bir ordu hazırladı. Sencer'e kızan Gürhan yüz bin kişilik ordusuyla Katvan sahrasındaki Dergam Vadisi'nde 9 Eylül 1141'de Selçuklu ordusunu hezimete uğrattı.[98] Selçuklu ordusunun sağ kolunda Emir Kamac, sol kolunda Sicistan hâkimi vardı. İki ordu arasında yapılan savaşta Sicistan hâkimi Emir Kamac[99] ve Sencer'in eşi Terken Hatun esir düşmüş, otuz bin asker ve pek çok ilim ve devlet adamı da şehit olmuştur. Sencer Katvan savaşından sonra, önce Tirmiz'e sonra Belh'e kaçtı.[100] Kaçarken takipten kurtulmak için çöl yoluna girdi. 12 Eylül tarihinde üç günlük yolculuktan sonra Ceyhun nehrine geldi. 14 Eylül'de nehri

[94] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 12, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 52, 54.
[95] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 12, Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.,* Cilt 4, s. 1070.
[96] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 54, Güzel, Çiçek, ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 1070, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*,Cilt 11, s. 35, Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev., Ekber N. Necef, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, s. 265.
[97] İslam Ansiklopedisi, "Sultan Sencer" maddesi. s. 510.
[98] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, 2013, s. 14, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 11, s. 84.
[99] Kamac: Sultan Sencer'in en önemli emirlerinden olup ticaret ve savaşlarla sorumludur. Paul*, a.g.e.,* s. 323-324.
[100] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 14, Turan, *a.g.e.*, s. 241, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 11, s. 84.

geçip bir Türkmen rehberliğinde Belh'e geldi ve ordusundan kalanları burada toplamaya başladı.[101]

1141 yılında arasında yapılan Katvan Savaşı Sultan Sencer ve Büyük Selçuklular için bir dönüm noktası oldu.[102] Katvan savaşından sonra Belh şehri Karahıtaylar'ın hâkimiyetine geçmiş ve bu hâkimiyet Oğuz isyanına kadar devam etti. Katvan Savaşı'nda Sencer'in yenilmesi Harizmşah Atsız'ın beklediği bir sonuçtu.[103] Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında büyük payı olan Katvan Savaşıyla İslam dünyası siyasi, toplumsal ve ekonomik sıkıntılarla başbaşa kaldı.[104]

Sultan Sencer Katvan Savaşı'nda yenilmesiyle devlet çeşitli isyanlarla karşılaştı.[105] Bunlardan birisi Oğuzlar'ın Maveraünnehir'e göçü, diğeri ise buna bağlı olarak gerçekleşen Gurluların isyanıdır.[106] Gurluların hedefinde Belh şehri vardır.[107] Sencer, kendisini toparlamadan Harizmşah Atsız'ın isyanıyla karşılaştı.[108] 1149 yılında Alaeddin Hüseyin b. El- Hüseyin kardeşi Suri'nin intikamını almak için Gazne üzerine yürüdü ve Gazne'yi ele geçirip yedi gün yedi gece şehri ateşe verip harap etti (1151). Herat valisi Ali Çetri ve Alaeddin Hüseyin b. El-Hüseyin birleşerek Belh üzerine yürüdü ve Belh'i muhasara altına aldı. Belh valisi Emir Kamac, yanında bulunan Oğuzlarla birlikte mukavemet etti fakat Oğuzlar Kamac'ı ihanete uğratarak Gurluların tarafına geçti.[109] Gûr hâkimi olan Hüseyin b. Hüseyin de Sencer'e isyan ederek Ali Çetri'nin yardımını aldı. Nihayetinde Sencer, 1149- 1150 yıllarında Ali Çetri ve Hüseyin b. Hüseyin'i zor bir savaş neticesinde esir etti.[110]

Gur hükümdarı Kutbeddin Muhammed, Katvan da ki yenilgiyi fırsat bilerek Herat'ı alıp Belh'e kadar ilerledi. Sencer'e bağlı bulunan Gurlular ve Gazneliler arasında bir mücadele başladı.[111] Sonuç itibariyle Gurlular bu savaştan galibiyetle çıktılar. Alaeddin, yıllık vergisini Sencer'e göndermeyerek isyankâr bir tavır sergileyince Sencer Gur üzerine sefere çıktı. Lakin Gurlular dağlı ve savaşçı bir yapıya sahiptiler. Sencerin ordusu ise yavaş hareket ediyordu Sencer Gurluların af dilemelerini bekliyordu ancak beklediği olmadı. Alaeddin'in ordusunda yer alan altı bin Oğuz, Türk ve Halaç Sencer'in tarafına geçti. 1152 yılında savaş Alaeddin'in yenilgisiyle sonuçlandı. Bu savaşta Alaeddin Hüseyin'de esir edildi ve bir süre Sencer'e hizmet

[101] Özgüdenli, *a.g.e*., s. 273-274, Turan, *a.g.e.*, s. 241.
[102] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 13.
[103] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 54-55.
[104] İslam Ansiklopedisi, "Sultan Sencer" maddesi. s. 510.
[105] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 56.
[106] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 15.
[107] Yazar*, a.g.e.,* s. 72.
[108] İslam Ansiklopedisi, "Sultan Sencer" maddesi. s. 510.
[109] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 16, Sevim ve Merçil*, a.g.e*., s. 280.
[110] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 56.
[111] Piyadeoğlu, *Dakikalar İçinde Selçuklular…,* s. 390.

ederek O'nun sevgisini kazanan Alaeddin Gur egemenliğindeki yerlerin idaresini yeniden ele aldı.[112] Ali Çetri ise hemen öldürüldü.[113]

Sencer'in Sultanlık döneminde de önemli görevlerde bulunan şahıslara hilât verildi.[114] Hilat verilenlerden biri de Sultan Sencer'in emirlerinden olan İmad el-Din ve'l-Din Ebu'l-Feth Ahmed (MüeyyedAyAba)'dir.[115] Ona özel giysiler, at, süslü at koşumu, gerdanlık, kılıç kemeri, 'âlem ve seray-ı perde ile sipehsalarlık için gerekli bulunan eşyalar verildi.[116] Sencer Selçuklular'ın son hükümdarı olup 1097-1118 yılları arasında Horasan valiliği, 1119-1157 yılları arasında devlet yöneticiliği yaptı ve Selçuklu Devleti'ne altın çağı yaşattırdı. Sencer'in ölümüyle Horasan bölgesinde Selçuklu hâkimiyetide sona erdi.[117]

2.7.Oğuz Hâkimiyeti Dönemi

Oğuzlar Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusudur. 11. Yüzyılda Selçuklu Devletinin kurulmasının bir tarihçi açısından önemini anlatan sözleriyle B. Zakhoder, V. Barthold "Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sayesinde Oğuzlar (Türkmenler), İslam âlemine Ortaçağ'da hiçbir Türk halkının sahip olamadığı ehemmiyeti kazandırmışlardır." Sözü devletin kuruluşunun önemini vurgulamaktadır.[118] Selçuklu Devletinin kurucu boyu Oğuzlar, Katvan Savaşı zamanında Ahmed b. Mahmud'a göre Maveraünnehir civarında bulunan Toharistan bölgesine yerleşti.[119] Bu bölgenin Karahıtaylar'ın hâkimiyetine geçmesi sonucunda Oğuzlar, Belh civarındaki Huttelan'a gelerek burada konar-göçer olarak yaşamaya başladı.[120]

Gurlu ve Selçuklu mücadelesi sonrasında Oğuz vakası ortaya çıktı. İbnü'l Esir'e göre Oğuzların yirmi dört kabileden oluştuğunu sağ ve sol olarak iki gruba ayrılmış olup on ikisi Boz-ok, on ikisi Üç-ok olarak boylara ayrıldığı ve bunlarında ayrı boy beyleri tarafından idare edildiğini belirtmektedir. Fakat bu boyların bütün Oğuz boylarını içine alıp almadıkları tam olarak bilinememektedir.[121] Gurlular Selçuklular'ın hâkimiyetindeki bu bölgeyi işgal etme planları vardı. Sencer, Oğuzlar'ın bölgede bulunmasından dolayı gergin bir ortamın oluşmasını engellemek için Oğuzların bu

[112] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 1072-1073.
[113] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 16.
[114] Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 153.
[115] İslam Ansiklopedisi, Faruk Sümer, TDV Yayınları, 2020, Cilt 31, "Müeyyed- AyAba" maddesi. s. 478.
[116] Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 153.
[117] Erkin, *a.g.t.,* s. 68.
[118] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 17.
[119] Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme II*, hzr: Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1977, s. 76, Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 981.
[120] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 56, Turan, *a.g.e.*, s. 245.
[121] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 17, 21-22, Abdurahman Gülmez, *Oğuzhan'dan Keykubad'a Manzum Türk Tarihi (Şehnâme-i Selçûkî Ya Selçûkînâme-i Farsî)*, Buhara Yayınları, İstanbul, 2023, s. 11.

bölgeden göç etmelerini istedi ancak Oğuzlar bölgeden göç etmedi. Oğuzlar, Sencer'in yanında olacaklarına ve Sencer'le hareket edeceklerini dair bağlılıklarını bildirdi. Bu bağlılık neticesinde Sencer'in mutfağına yirmi dört bin koyun vergi vermeyi kabul ettiler.[122] (yirmi dört bin koyun aslında Oğuz kümesinin yirmi dört boya sahip olduğu ve her boy için bin koyun vergi verdiği ihtimalleri yüksektir.)[123] Yine aynı şekilde vergi olarak yirmi dört bin koyun verilmesi Oğuzlar'ın iktisadi hayatında koyun, at sürüleri ve develerin önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.[124]

Selçuklular ve Oğuzlar arasındaki ilk anlaşmazlıklar bu verginin alınması sırasında oldu. Vergi olarak belirlenen koyunları tahsil etmek için Hansalar, bir adamını Oğuzlar'a gönderdi.[125] Oğuzlar ise kendilerine hakaret eden, hakkından fazlasını almaya çalışan bu adamı öldürmesi sonucu vergileri tahsil edemeyen Hansalar korktukları sebebiyle bu durumu Sencer'e bildirmediler.[126] Fakat Belh valisi Kamac, durumu öğrenince Sencer'den kendisini şıhne[127] olarak atamasını ve bunun karşılığında yılda otuz bin koyun vermeyi teklif etmesi üzerine Sultan Sencer, Emîr Kamac'ı 1153 yılında Belh'e şıhne olarak atadı.[128]

Emir Kamac, Oğuzlar'a karşı istediği gibi bir askeri harekât yapma yetkisine sahip oldu. Kamac, Belh'e dönüp Oğuzlar'a elçi gönderilen tahsildarın öldürülmesinden dolayı diyet istedi. Oğuzlar ise Kamac'ın bu isteğine cevaben sadece sultana tabi olduklarını söyleyip elçiye hakaretlerde bulundular ve onu geri gönderdiler. Bunun üzerine Kamac, on bin bin kişilik bir orduyla Oğuzlar üzerine yürüdü. Oğuzlar ciddiyeti anlayınca hane başı iki yüz bin dirhem gümüş vergi vermeyi ve otlaklarda kalabilmeyi teklif ettiler ancak Kamac bu öneriyi kabul etmeyip savaşmayı tercih etti.[129] Savaşmayı tercih etmesinde Oğuzların, Gurlularla yapılan savaşta ihanetinden dolayı onları Belh'ten uzaklaştırmak istemesi etkili oldu. Aslında bu savaş şahsî meseleye dayanmakta olup siyasi bir boyut kazandı.[130] Yapılan savaşta Kamac mağlup edilerek

[122] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 56-57, Piyadeoğlu, *Dakikalar İçinde Selçuklular,* s. 392.
[123] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 21-22.
[124] İslam Ansiklopedisi, Faruk Sümer, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, "Oğuzlar" maddesi. s. 326.
[125] Hansalar: Bir çeşit memuriyettir. Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 56-57.
[126] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 57.
[127] Şıhne (Şahne), Bir şehrin veya bölgenin güvenliğinden sorumlu olan validir. Selçuklulardan önce kullanılmış olsa da Selçuklular döneminde büyük önem kazanmıştır. Üst düzey bir görevdir. En önemli görevleri arasında halkın sorunsuz bir şekilde güvenli yaşaması, yolların güvenliği, sorun çıkaranları kadının karşısına getirir ve vergilerin tahsilinin merkeze ulaşmasını sağlar. Piyadeoğlu, *Dakikalar İçinde Selçuklular…,* s. 100.
[128] Özgüdenli, *a.g.e*., s. 281, Paul*, a.g.e.,* s. 325.
[129] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 57, Sevim ve Merçil, *a.g.e.,* s. 281, Agacanov, *a.g.e.,* s. 302.
[130] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 22-23.

Oğuzlar'ın eline esir düştü. Oğuzlar, Kamac ve oğlunu (Alâeddin Ebu Bekr) öldürdü ve Belh'e gitti. Şehri yağmalayıp ele geçirdiler.(1152-1153).[131]

Sultan Sencer, Kamac'ın yenildiği haberini alınca çevresinde bulunan diğer emirler Sencer'i Oğuzlar üzerine sefer yapmaya teşvik etti. Bunun neticesinde Sencer Oğuzlar'a ülkesini terk etmesi için haber gönderdi.[132] Oğuzlar ise özür dileyip, "Biz Sultana daima sadık kullarız. Kamac ocağımıza kast etti, onunla çoluk çocuğumuz için zaruri olarak savaştık. Bununla beraber yüz bin dinar ile yüz bin Türk delikanlısı verelim, Sultan bizi bağışlasın."[133] Ricasında bulundular. Başka bir rivayete göre iki yüz bin dinar para, iki yüz bin koyun, elli bin at ve deve, yüz köle teklif ettiler.[134] Sencer bazı emirlerinin tavsiyeleri üzerine Oğuzların bu isteğini kabul etmedi. Sencer kuvvetleriyle Oğuzlar'ın üzerine yürüyünce Oğuzlar tekliflerini artırarak her evden yedi batman gümüş ve bin Türk kölesi vermeyi teklif etti.[135]

Oğuzlar'ın tüm tekliflerine karşı Sencer, öldürülen Kamac'ın yerine Belh'e vali olarak atanan Kamac'ın torunu MüeyyedAyaba'nın tahriki ve ısrarıyla savaşmaya karar verdi. Daha sonra Oğuzlar yine elçi gönderip özür diledi ve pek çok mal vermeyi teklif etti. Fakat Sencer bu isteklerini kabul etmedi. Sencer ve Oğuzlar arasında Belh sınırları içinde yapılan savaşı Oğuzlar'ın kazanması sonucu MüeyyedAyaba ve birçok emir Nîşabur tarafına çekildi.[136] Sencer ise önce Belh'e ve oradan Merv'e gittiyse de 1153'de Oğuzlar'a esir düşmekten kurtulamadı.[137] Sultan Sencer'in esir düşmesi neticesinde devlet fiilen ortadan kalktı.[138]

Oğuzlar kendi idare stratejilerine göre Sultan Sencer'i esir ettikten sonra tahta geçirtip ona itaat edeceklerini söylediler. Çünkü Oğuzlar dış müdahaleleri önlemek ve mevcut düzeni korumak amacıyla Sencer'i koruyup hükümdar gibi göstermeyi uygun buldular. Fakat Sencer gerçekte bir esirden başka bir şey değildi. Esir olduğu süre zarfında sözlerine itibar edilmiyor, hatta çoğu zaman ata binip dolaşmak istediğinde silahını taşıyacak adam olmadığından silahını beline bağlayıp öyle çıkardı.[139]

Sultan Sencer esir edildiğinde Belh halkı, Horasan'ın Oğuz belasından kurtulması için Hace Burhanettin Sadr-ı Cihân'ı yardım için Semerkand hükümdarı Mahmud

[131] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 1073, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 57, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 11, s. 154-156.
[132] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 58.
[133] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.* , Cilt 4, s. 981.
[134] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.* , Cilt 4, s. 1073.
[135] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 23.
[136] Sümer, "Müeyyed- AyAba" maddesi. s. 478, Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 281, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 11, s. 156.
[137] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 58, İbnü'l- Esîr, *a.g.e*., Cilt 11, s. 157, Agacanov, *a.g.e.,* s. 282, Piyadeoğlu, *Dakikalar İçinde Selçuklular...,* s. 372, 392.
[138] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 23.
[139] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 981, Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 283.

Han'a gönderdiler.[140] Rivayete göre Sencer'i ziyarete gelen emirler yanlarında Oğuz reisleri olmadan Sencer'le görüşemiyorlardı.[141] Sencer yaklaşık iki-üç yıl gibi bir süre Oğuzların elinde esir kaldıktan sonra MüeyyedAyaba, Oğuzların Belh önlerinde bir dönemde Sencer'i koruyan nöbetçilere iktâlar vaat ederek Sencer'i kaçırdı.[142] Oğuzların elinden kaçmayı başaran Sencer, Tirmiz kalesine gitti. 1156 yılında Sencer Merv'deki tahtına geri döndü. Sencer, esirlikten kurtulduktan sonra hiçbir faaliyette bulunmayıp üzüntüsü ve kederiyle yedi ay sonra Merv'de vefat etti.[143] Sencer'in 1157 yılında ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti sona erdi. Merv, Nîşabur, Herat ve Belh gibi önemli şehirler büyük bir yağma ve yıkıma uğradı. İsmi geçen şehirler Selçuklular döneminde ulaştıkları ihtişama tarih boyunca bir daha ulaşamadı.[144]

Oğuzlar, Horasan'da bulunan Merv, Tus, Nîşabur, Meşhed, Meymene, Isferâyin, Cüveyn ve Serahs gibi bölgelere akınlar düzenleyerek yağmalarda bulundu.[145] Belh, Merv, Serahs ve Toharistan'da hâkimiyetlerini sağladıktan sonra Belh şehrini yağmalayarak pek çok asker ve sivili öldürdüler.[146] Aynı zamanda fakihleri, devlet binalarını, camileri ve medreseleri yıkıp tahrip ettiler. Oğuzlar, son olarak da diğer şehirlerden farklı olarak Belh'i merkezleri yaptılar.[147]

2.8.Belh ve Çevresinin İdari Yapısı

Selçuklu döneminde Belh şehrinde idari gücün üç kişi arasında paylaşıldığı görülmektedir. Bunlar emir, reis ve kadıdır. Kadı, halkın şikâyetlerini dinlerdi ve bu şikâyetler kadı mahkemesinde görüşülürdü. Selçuklular döneminde Belh'te görev yapan kadıların bir kısmının isimlerine ulaşılmaktadır. Bunlar sırasıyla: Ebu Bekir b. El-Ravvas el- Belhî, Abdurrahim es-Sirafi (ö.1062), el- Hasan el-Vahşi (ö. 1078-1079), Ebu Bekir İskafi (ö. 1082), Halil el-Sici (ö.1088-1089), el-Hüseyin el-Mahmudi (ö.1112-1113) ve Muhammed b. Ebu Muhammed Ebu'l Kasım el-Belhî'dir.[148] Kadılığın yanı sıra Selçuklu döneminde Belh'te kadılkudat yani kadılar kadısı unvanınının yukarıda sayılan kadılardan es-Sirafi'nin biyografisinde geçtiği görülmektedir. Hatta Fadâ'il-i Belh kâdılkudâtlık kurumunun Belh'te diğer Selçuklu

[140] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 28.
[141] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 38.
[142] Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, s. 34, İslam Ansiklopedisi, "Müeyyed- AyAba" maddesi. s. 478, Paul, *a.g.e.*,s. 326.
[143] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.* , Cilt 4, s. 982, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 11, s. 179-180.
[144] Özgüdenli, *a.g.e*., s. 286, İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 11, s. 187.
[145] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.,* Cilt 4, s. 1074.
[146] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.* , Cilt 4, s. 982.
[147] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 61, Agacanov, *a.g.e.* , s. 302, Paul, *a.g.e*., s. 325, Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, s. 336.
[148] Paul, *a.g.e*., s. 329, Arezou Azad, *Sacred Landscape in Medieval Afghanistan Revisiting the Fadâ'il-i Balkh*, Oxford Unıversty Press, 2013, s. 119-120.

şehirlerinde olduğu gibi 11. yüzyılın ortasından itibaren var olduğunu söylemektedir. İlginçtir ki kadı kadar olmasa da islami hukuk ve fetva gibi konularda danışma merci olarak varolan fakihlik kurumuna da Belh'te 10.yüzyılın sonlarından itibaren rastlandığı görülmektedir.[149]

Reise gelince bu memuriyet Gazneli döneminde de vardı. Finansal ve parayla ilgili olan işler reisin sorumluluğundaydı. Reisin görevlerinin detaylarına bakacak olursak vergilerin belirlenmesi ve toplanmasından sorumlu olduğunu söyleyebiliriz. Selçuklular döneminde bu pozisyonda ismi eldeki mevcut kayıtlara geçen tek kişi zengin bir seyit ailesinden gelen Ebu'l Hasan Muhammed b. el-Hüseyin el-Hüseyni'dir. Bu aile Belh'te seyitlerin başı anlamındaki nakiplik pozisyonunu kalıtsal olarak elinde tutmaktaydı. Ebu'l Hasan'ın kendisi de Belh'in reisiydi. Reis olduğu dönemde yeni vergiler önerdi. 1142'de öldüğünde Horasan'da iki oğlundan birini reis diğerini de nakip olarak bıraktı. Seyitlerinde aynı zamanda şehir hayatında önemli bir faktör olduğu görülmektedir. Zira Melikşah saltanatının başlangıcında Belh'i ziyarete geldiğinde onu karşılamaya gelenler arasında seyitlerde bulunmaktaydı.[150]Böylelikle Büyük Selçuklu İmparatorluğunun yönetimi altında Belh ve çevresinin bir eyalet olarak ayrı bir siyasi atmosferde yönetildiği görülmektedir ki hem idari hem de mali konuların kadı ve reisten oluşan şehir yönetimine bırakılması bunu doğrulamaktadır. Bunun yanı sıra seyitlerin nakibliğini de içeren şehrin önde gelenleri gerek devlet gerekse askeri temsilcilerle müzakerelerde bulundukları görülmektedir.[151]

Şehir, farklı ırk, din ve mezheplerden insanların bir arada yaşamasıyla çeşitli din ve kültürel unsurların bir mozaiğini oluşturmaktadır.[152] Büyük Selçuklu Devleti Belh sultanları her zaman hâkimiyeti altında bulunan çeşitli milletlere sorumlu davrandılar ve refahlarını sağladılar. Belh idaresinde esas olan ilkeler ve örnekleri şunlardır:

1) Adil, Cömert ve Hoşgörülü Olma: Sultan AlpArslan idaresi altında bulunan halktan yılda sadece iki kere vergi aldı. Belh, Merv, Herat ve Nîşabur'da Ramazan ayında altın dağıttı.

2) İmar Faaliyetleri Yapmak: Belh'te medreseler, camiler ve ribatlar gibi önemli yapılar inşa edildi.

3) Zeki ve Yetenekli Kişileri Koruyup Himaye Altına Alma: Belh'te Nizâmülmülk sıradan bir memurken zekâsı ve yeteneğiyle vezirlik görevine getirildi.

[149] Azad, *a.g.e.,* s. 120-122.
[150] Paul, *a.g.e.,* s. 330.
[151] Paul, *a.g.e*., s. 330-331.
[152] Mahdi, *a.g.e*., s. 221.

4) Ekonomik Kalkınmayı Sağlamak: Belh'te halkın ihtiyaç ve menfaatlerine göre ekonomik kalkınma planlandı. Darphanelerin kurulması buna bir örnektir.[153]

Her ne kadar Horasan'da bu ilkeler uygulanıyor olsa da nitekim idare sisteminde bazı sıkıntılar çıkmıştır. Buna örnek olarak bölgede sınıf ayrımı yapılmıyor denilse de Selçuklular döneminde devletin kendi yaptığı uygulamalarıyla Belh'in sosyal sınıflara ayrıldığı rahatlıkla iddia edilebilir.[154] Belh'in valiliğine ve şıhneliğine atanan Kamac'a yazılan menşurda her sınıfı kendi özel kategorisinde tutması istenmekteydi. Yani kısacası toplum içinde hiyerarşi devlet eliyle düzenlendi. Buna örnek olarak da Kamac'ın Oğuzlara karşı tavrı gösterilebilir. İnsanlar sosyal mevkileri, saraydaki durumları ve kazandıkları kazançlara göre sınıflara ayrılmaktadır. Horasan şehirlerinin genelinde askeri aristokratlar, ikta sahipleri, yüksek rütbeli memurlar ve tüccarlar şehrin büyük evlerinde yaşamaktadır.[155]

İdari olarak ise şehir Merv, Nîşabur, Herat, gibi Horasan'ın dört büyük siyasi merkezinden biri olarak bilinmektedir.[156] Stratejik konumu itibariyle birden fazla uygarlığa başkentlik yaptı, bunun yanı sıra din, ilim ve medeniyet merkezi de oldu.[157] Jürgen Paul, Selçuklular döneminde şehrin hanedana ait bir miras olduğunu ancak daha sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bir çeşit emirliği haline geldiğini belirtmektedir. Bu İmparatorluğun ve birkaç yıl sonrada emirliğin yıkılmasıyla Belh küçük bir devlet olarak Türkmen-Karahanlı koalisyonu tarafından yönetildi.[158] Aslında Jürgen Paul Belh'i Selçuklular döneminde bölgesel veya minimal bir beylik olarak tanımlamaktadır. Bu tanım Selçuklu devrinde Belh'in idari durumuna ilişkin son derece aydınlatıcı bir ifadedir.[159]

Horasan'ın Selçukluların hâkimiyeti altına geçmesiyle eyalet hanedan üyelerinin yönetimi altında askeri-sivil idare şeklinde ayrılarak planlı bir şekilde idare edilmektedir. Devlet idaresinde Nizâmülmülk'ün görüşleri oldukça önem taşımaktadır. Nizâmülmülk Selçuklu coğrafyasını etnik ve dini gruplara ayırdı, kendi siyasetnamesinde sultana öğüt gibi belirtmişse de kendisi aynen uygulamaktadır. Nizâmülmülk'e göre saray ve divanda bütün Horasanlılar, bir kişi dışarda kalmayacak şekilde görevlendirilmektedir.[160]

---

[153] Nilay Ağırnaslı, "Büyük Selçuklu Devlet Adamlarının Adalete ve Refaha Dayalı Toplum Düzeni Oluşturma Gayeleri", Cilt 3, 2014, s. 114-118.
[154] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", 17.
[155] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 79-85, Ann K.S. Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev., N. Kaymaz, sayı 147, s. 371.
[156] Paul, *a.g.e.,* s. 316.
[157] Mahdi, *a.g.e*., s. 221.
[158] Paul, *a.g.e*., s. 316.
[159] Paul, *a.g.e*., s. 318.
[160] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 68, 103, 104.

Her tahta çıkan hükümdarın ilk işi üzerinde kendi adı, unvanı ve lakaplarının bulunduğu bir sikke bastırmaktır. Bu şekilde hükümranlıklarını ilan etmekteydiler. Yine belirli görevlilere hilât verilmesi de idari yapı için oldukça önemlidir. Sultan Sencer devrinde bazı görevlere tayin edilen şahıslara da hilât verildiği tespit edilmektedir. Hilat verilenlerden biri de Belh şıhneliğine tayin olan İmad ed-Din ve'l-din Ebu'l-Feth Ahmed (MüeyyedAyaba) ona verilen hilât içinde özel giysiler, at, süslü at koşumu, gerdanlık, kılıç kemeri, kös, âlem ve seray-ı perde ile sipehsalarlık için gerekli her türlü eşya bulunmaktadır.[161]

Belh, askeri idare sistemi çerçevesinde ordugâh rolüde üstlenmektedir. Tüm bölgelerle olan ulaşım ağında merkezi konumda bulunmasından dolayı çevre şehirler ve ülkeler için ordugâh olarak kullanıldığı görülmektedir.[162] Tarih boyunca şehre gelen farklı ordular Belh ve çevresini ordugâh olarak kullandılar. Gazneliler döneminde şehirde gözlem ve savunma amaçlı ordugâhlar kuruldu. Bu ordugâhlar arasında Hulum ordugâhı, Barukan ordugâhı, Zadiyan gözlem minaresinin olduğu yerdeki ordugâh ve Kaleyi Barbar bulunur. Kaleyi Barbar, Selçukluların ele geçirdiği ilk yerlerden birisi olduğuna dair iddialar güçlüdür.[163] Belh'te Selçuklulardan Moğallar'a kadar isimleri tespit edilebilen görevliler şunlardır:

1) Emîr Tâcir: Belh hâkimidir, kâtibi Nizâmülmülk'tür. Tam olarak Belh'e ne zaman hâkim olduğu bilinmemektedir fakat 1040 yılında şehrin Altuntak hâkimiyetinde olmasından ötürü Emîr Tâcir'in Gazneliler döneminde şehre hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Piyadeoğlu, Emîr Tâcir'in Selçuklu Emîri olabiceğini aktarmaktadır.[164]

2) Cemâlülmülk: Emîr Tâcir'in kâtibi Nizâmülmülk'ün oğludur. O Belh'te çok güçlü bir konuma sahiptir. Belh'in valisidir ve Alp Arslan döneminde Melikşah'ın vezirliğini dahi kabul etmeyip Belh mütevellisi oldu.[165]

3) Fahrülmülk b. Nizâmülmülk: Nizâmülmülk'ün büyük oğludur. Babasıyla birlikte Çağrı Bey'in hizmetinde bulundu. Fahrülmülk'ün valiliği hakkında iki varsayım vardır. Bunlardan birincisi; Fahrülmülk, Cemalülmülk'ten sonra vali olmuştur, ikincisi Melikşah öldükten sonra oluşan taht mücadelesinde Belh'e hâkim olan hanedan üyesinin vezirliğini yaptı. Kaynaklar tam olarak bu hanedan üyesinden bahsetmemektedir ancak Veliahd Ahmed'in vezirliğini yaptığını söyleyebiliriz.[166]

---

[161] Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 89, 90, 153.
[162] Mohammadi, *a.g.e*., s. 153.
[163] Mohammadi, *a.g.e*., s. 153-154.
[164] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 25.
[165] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 39.
[166] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 39-40, İslam Ansiklopedisi, Abdulkerim Özaydın, TDV Yayınları, 1995, "Fahrülmülk, Ali b. Nizamülmülk" maddesi, s. 99.

5) Emîr Kamac: Belh, Karahıtay derebeyliğinin elindeyken hâkimi Emîr Kamac'tı. **S**encer hâkimiyeti döneminde önde gelen bazı generalleri Belh'e yöneticisi olarak atadı bu kişilerden biri de Kamac'tır. Kamac'ın Belh şehrinde kontrolü tamamen eline ne zaman aldığına dair kesin bir bilgi yoktur. Oğuz isyanındaki rolüyle bilinmektedir. Belh'e Sencer tarafından şıhne olarak atandı. Genç bir emir olan Ebu'l Feth'i Belh'e atadı ancak Oğuzlar tarafından öldürüldü.[167]

6) MüeyyedAyAba: Sultan Sencer'in emirlerinden biridir. Belh'in valisi Kamac'ın Oğuzlar tarafından öldürülmesinden sonra onun ısrarıyla Sencer, Oğuzlar üzerine sefere çıktı ve yenilgiyle sonuçlandı. Ancak bütün bunlara karşı Sultan Sencer'i de esaretten kurtardı.[168]

6) Ebu'l-Feth: Ebu'l Feth'in şıhneliğe tayin sebepleri atanma belgesinde açık bir şekilde yazmaktadır. Çünkü onun bu belgeye göre bu pozisyona atanmak için kalıtsal bir atanma hakkı bulunmaktadır.[169]

[167] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 54-57, Paul, *a.g.e.* , s. 323-324.
[168] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 58, Sümer, "Müeyyed Ay-Aba" maddesi, s. 478.
[169] Paul, *a.g.e.*, s. 325.

3. SOSYO - EKONOMİK HAYAT

Horasan'ın tarihî bir bölge olmasından Belh de nasibini aldı. Şehir, bulunduğu konum itibariyle Büyük Selçuklular döneminde önemini sürdürmekteydi.[170] Belh, Horasan medeniyetinin, siyaset, bilim, kültür, din, tarım ve ticaret merkezi konumuna gelmesinden dolayı ayrı bir önem taşımaktadır.[171]

3.1.Belh'in Fiziki Yapısı

İstahrî'ye göre Horasan'ın dört büyük şehrinden birisi olan Belh'in coğrafi alanı 0.5x0.5 fersah[172], ribatı[173] yani dış suru ile birlikte alanı ise 1x1 fersahtır.[174] Belh, Ceyhun nehri boyunca yer alan en büyük bölgedir ve düz bir araziye sahip olup Hindikuş dağlarının eteğinde konumlanmaktadır. Şehre yakın Kum adı verilen bir dağı bulunmaktadır ve dağ ile mesafesi 4 fersahtır (24 km). Horasan'ın ortasında yer alır ve dördüncü iklimde 910 boylam 360 41 enleminde bulunur. Ebü'l Fidâ, şehrin Dehâs isimli on değirmen döndüren bir nehri olup yerleşim alanlarını suladığını aktarmaktadır.[175] Köyleri ve mezraları tek bir surla kuşatılmış ve tüccarların en sık uğradıkları bölgelerden biri olarak bilinir.[176]

Belh'in zengin tarihi birikimiyle çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Bu medeniyetlerin izleri şehrin mimarisinde belirgin olarak kendini göstermektedir. Kaynaklarda Belh, büyük ve gözde bir şehir olarak tasvir edilip antik çağlardan itibaren Pers, Yunan, Roma gibi uygarlıkların şehirde etkileşimi görülür. Belh'te yaşayan Sâsânî kisralarına ait harabe olarak bulunan nakışlı binalarda oldukça gözde çalışmalar bulunmaktadır. Belh'in mimarisinde bu dönemde inşa edilen yapılar özgün tasarımlarıyla dikkat çekerken, farklı kültürlerin birleşimiyle ortaya çıkan mimari ögeler, Belh'i tarihî ve kültürel açıdan zengin kılmaktadır. Selçuklu öncesi dönemde Belh'te inşa edilen yapılar, farklı mimari tarzlara ve inşa tekniklerine sahiptir. Bu döneme ait mimari ögeler, şehrin tarihî dokusunu zenginleştirerek geçmiş uygarlıkların estetik anlayışını yansıtmaktadır. Şehirde Selçuklu öncesi döneme ait bu mimari miras,

---

[170] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 1.
[171] Mohammadi, *a.g.e*., s. 143.
[172] Fersah: Bir ölçü birimidir. Yarım fersah 3 km, 1 fersah 6 km' dir; İstahrî, *a.g.e*., s. 292.
[173] Rabaz: Şehir duvarı içerisinde yer alan dış surdur. Togan, *a.g.e*., s. 54.
[174] İstahrî, *a.g.e*., s. 269.
[175] Ebü'l Fidâ, *Ebü'l Fida Coğrafyası*, çev., Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2017, s. 359, Paul, *a.g.e*., s. 316, İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Çev., Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınları,s. 339, İstahrî, *a.g.e*., s. 292.
[176] Yusuf Ziya Yörükan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu olan Bölgeler, İbn Hurdazbih, Ya'kubi, İbn Rusteh, İbn Fakih el-Hemedani, Kudame b.Ca'fer, İstahri, İbn İbn Havkal,* İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları, 2013, s. 136, İbn Havkal, *a.g.e.,* s. 339.

geçirdiği tahribatlar nedeniyle şehrin ihtişamı hakkında yeterince bilgi sağlamıyor olsa da ayakta kalan bazı yapılar geçmişe dönük izler taşımaktadır. Bu izler günümüzde hâlâ şehirde gözlemlenebilmekte ve geçmişin derinliklerine ışık tutmaktadır.[177]

Cami, medrese, mezar ve türbelere baktığımızda Belh'te İslami ilimlerin geliştiği ve İslam kültür mirasına dair eski izler taşıdığı görülmektedir. Selçuklu hükümdarları Belh'i fethettikten sonra şehirdeki İslam mimarisine de katkı sağladılar. Selçuklu döneminde inşa edilen cami ve mescitler, bu medeniyetin mimarisinin inceliklerini, sanatsal dokunuşlarını ve estetik zenginliklerini yansıtarak bu dönemin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu eserler hem dini hem de kültürel açıdan önem taşımakta olup Selçuklu İmparatorluğu'nun bu bölgedeki etkisini ve varlığını simgeler niteliktedir. Selçuklu İmparatorluğu'nun Belh' te bıraktığı izlerin günümüze ulaşmasıyla, o dönemin kültürel mirası günümüze taşınmaktadır.[178] Yine 13. Asır seyyahları ise Belh'te lacivert renginde Mescit ve medreselerin güzel nakışlarını gördüklerini aktarmaktadır.[179]

Ortaçağ coğrafyacısı İstahrî'nin verdiği bilgilere göre şehirdeki bina ve kalelerin tamamı kilden yapıldığı için dayanıksızdır.[180] Belh'te günümüze kalan eser sayısının oldukça az olmasındaki temel sebebi de budur. Şehrin en önemli kalıntıları surlardır.[181]

3.1.1.Dış Şehir

Ribat, dış şehir olarak bilinmektedir. Belh dış şehrindeki bazı kaleler ve kapıların iç şehirde yer alanlarla aynı isme sahip olsa da şehir merkezinden ayrılmaktadır.[182] Ortaçağ döneminde şehirlerin en önemli unsurunu kaleler oluşturmaktaydı. Zeki Velidî Togan'ın Belh'in Topoğrafyasına ilişkin Selçuklu dönemi sonrasına yoğunlaşan çalışmasında şehrin dışında yer aldığını ifade ettiği kaleler aşağıdaki gibidir.

1) Hısn-ı Vâriyân: Ribatın ortasında, Bâg-i Gül-i Zemîn isimli parkın olduğu yerde bulunmaktadır.

2) Hısn-ı Kûfec: Ribatın güneyinde bulunmaktadır.

3) Kale-i Cebbe Han: Seşt- Bend kapısının yolu üzerinde inşa edilen bu kale büyük devasa bir surla çevriliydi.[183]

---

[177] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib", a.g.e*., s. 63, Haşim Şahin - Yunus Arifoğlu, "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler", *Akademik İncelemeler Dergisi,* 8/3, s. 381-382.
[178] Mahdi, *a.g.e*., s. 230-232, İslam Ansiklopedisi, "Gazneliler" maddesi. s. 485.
[179] Turan, *a.g.e.*, s. 384.
[180] İstahrî*, a.g.e*., s. 292.
[181] Erkin, *a.g.t*., s. 14, Mohammadi, *a.g.e*., s. 152.
[182] Togan*, a.g.e*., s. 54.
[183] Togan*, a.g.e.,* s. 55-56.

3.1.2.Belh Şehir Merkezi

Belh nüfusunun etnik dağılımına baktığımızda genellikle şehirde Türkler ve İranlılar'ın yanı sıra Araplar da yaşamaktaydı.[184] 767 yılından sonra Belh ve çevresinin nüfusunun önemli bir bölümünü Halaç, Oğuz ve Karluk boylarından oluşan göçebe Türkler oluşturmaktaydı. Yine Bust, Cûzcân, Zabulistan ve Gazne bölgesinde çok miktarda Halaç yaşamaktaydı.[185] İpek yolunun bu bölgede bulunması sebebiyle büyük oranda Müslüman ve Yahudi, az oranda Hristiyan, Budist, Zerdüşt, Maniheist, Süryanî Ateşperest ve Nesturî nüfusuna sahiptir. Belh'te bulunan Müslümanlar genellikle Sünnî ve Şiî mezhebine mensuptular. Abbasiler döneminde bir miktar Alevî nüfusu da Belh ve Türkistan bölgesine göç etti.[186] Yahudilerin her ne kadar Belh şehrinde sayıları fazla olsa da tarih boyunca göçe tabi tutulmalarından dolayı Belh, Merv, Herat ve Nîşabur gibi şehirlerde yaşam sürdüler. Belh'te Yahudilerin yaşadığı mahalleler bulunmaktaydı ve şehirde bulunan kapılardan bir tanesine bundan dolayı Yahudiye ismi verildi. Şehirde farklı dinlere mensup insanlar yaşamasının yanında İslamiyet'in gelmesiyle sadece Yahudi Cemaati varlığını günümüze kadar sürdürebildi.[187]

Belh'in sağlam bir kale ile çevrilmekte olan bir Şehristan'ı (şehir merkezi) vardır.[188] Şehir merkezinde bulunan kaleler, kapılar, camiler, mescitler, saraylar ve türbeler şehrin merkezini tanımak için oldukça önemlidir.

3.1.2.1.Kaleler

Kuhendiz-i Belh ise, şehrin iç kısmı yani merkezidir.[189] Arkeolojik çalışmalar eski Belh'in kalelerin tepe üstünde pişmemiş tuğladan inşa edildiğini göstermektedir.[190] Şehirdeki kalelerin sayısı hakkında yeterli bilgi bulunmasa da İslamiyet öncesi ve sonrasında kale kalıntıları görülmektedir.[191] Kalelerin büyük bir bölümü şehrin doğusunda, batısında ve kuzeyinde bulunduğuna dair iddialar vardır. Habibî'den naklen Erkin'e göre şehrin üç kalesi vardır ve ikisinin yeri merkezde bulunmaktadır. Bu kaleler şunlardır: [192]

---

[184] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 73.
[185] Turan, *a.g.e.*, s. 452, Yunus Arifoğlu, "VII. Yüzyıl ile IX. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, (2013), s. 33.
[186] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 16, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 73, 113, 123, Ahmed b. Yahyâ el- Belâzurî, "Fütûhu'l Büldân", çev., Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları, 2013, s. 470, Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetilik*, İstanbul, 2003, s. 36.
[187] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 73-74, Arifoğlu, "VII. Yüzyıl ile IX. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın…", s. 45.
[188] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib", a.g.e*., s. 63.
[189] Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak Ortaçağda Türk Şehri*, İstanbul: Kronik Kitap, 2020, s. 42, Togan, *a.g.e*., s. 53.
[190] Erkin*, a.g.t.* s. 92, Ebü'l Fidâ, *a.g.e*., s. 359.
[191] Mohammadi, *a.g.e.*, s. 154.
[192] Mohammadi, *a.g.e.*, s. 154, Erkin, *a.g.t.,* s. 20.

1) Hinduvân Kalesi: Günümüzde hala ayakta olan ve içinde yaşayanların olduğu önemli bir kaledir. Müslim Muruzî tarafından yaptırıldı fakat tarih boyunca kale birkaç defa istilalar neticesinde yıkıldı ve tekrar tamir edildi. M. TakiHan Hekim'e göre kalenin günümüzde büyük bir kısmı sağlam olup tuğla ve kerpiçten yapıldı. Başka bir kaynağa göre ise bu kaleyi Hintli ve Yunanlı hükümdarlar yaptırdığı söylenmektedir. Kaynaklara göre Horasan'ın en büyük hisarı olan kalenin içinde saray, hastane, pazar, hamam ve idari bölümlerde bulunmaktaydı. [193]

2) Bâlâ Hisâr Kalesi: Bâlâ Hisâr'ın güney tarafındadır. Ahâmenişiler dönemine ait olduğu düşünülen bir kaledir. Araştırmacılar bu kalenin en eski döneme ait olabileceği konusunda çalışmalar yaptılar. Genişliği 10 bin metrekare'dir. Kale bir tepe üstünde, oval şeklinde ve surla çevrilidir. Belh'in eski kaleleri de bu kalenin surları altındadır ve gömülüdür. [194]

3) Kale-i Cengî: Kaynaklara göre İslami dönemden sonra yapıldı ve günümüzde hâlâ ayakta olan bir kaledir. Stratejik bir yer olduğu için güçlü ve sağlam surlarla birlikte üç aşamada büyük bir özenle korunmaktadır. İçerisinde eski binaların yanı sıra modern askeri idari binaları, bir köşk, küçük bir hastane, yemekhane, depo, kütüphane, silah deposu ve sığınaklar bulunmaktadır. Günümüzde de önemini aynı şekilde korumaktadır.[195]

Hinduvân ve Bâlâ Hisâr kalesinin 12'şer kapısı vardır ve bu kapıların fazlalığı kalelerin büyüklüğünü göstermektedir.[196]

3.1.2.2.Kapılar

Şehrin kapıları kalelerden açıldığı için kaleler kadar kapıları da önem taşımaktadır. Şehrin kapıları İstahrî'ye göre şunlardır:[197]

1) Nevbahar Kapısı: Şehrin güney tarafında ve çıkışında bulunur. Şehrin dördüncü kapısı olarak bilinen Nevbahar kapısı çok meşhur olup önemi oldukça fazladır. Bu kapıyı Hindistanlı Menüçehrin yaptırdığı ve kapının inşa edildiği dönemlerde şehrin yönetimini Bermekilerin sağladığı bilinmektedir. Nevbahar kapısının şehir merkezine uzaklığı 50 fersahtır. Şehrin tarımı için oldukça önemli olan Dehas ırmağı Nevbahar kapısının önünden akar ve Siyahgird'e kadar ulaşır. [198]

2) Vahne (Rahbe) Kapısı:

---

[193] Erkin, *a.g.t*., s. 20.
[194] Erkin, *a.g.t.,* s. 20.
[195] Erkin, *a.g.t*., s. 20-21.
[196] Erkin, *a.g.t.,* s. 20.
[197] İstahrî, *a.g.e*., s. 292.
[198] Erkin, *a.g.t*., s. 14, İstahrî, *a.g.e.*, s. 292, İbn Havkal, *a.g.e*., s. 339.

3) Âhenî Kapısı: Şehrin kuzey tarafında bulunan bir kapıdır ve bu kapı Hadîd olarak da isimlendirilmektedir.

4) Hinduvân Kapısı: Yunus b. Tâhir en- Nasrî'ın rivayetlerinde Bâbü'l –Hind olarak isimlendirilir. Günümüzde şehrin doğusunda ki Dervâze-i Akkâşe'ye yakın bir kapıdır.

5) Bâbü'l- Yehûd: Şehrin kuzey tarafındaki kapıdır ve Bâbü'l- Irak olarak da bilinir.

6) Şeşt-Bend (Set-Bend): Şehrin kuzey tarafındaki kapıdır. 60 veya 100 baraj anlamına gelmektedir. İlerleyen yıllarda bu kapının ismi Dervâze-i İslam olarak değiştirildi. Nevbahar kapısından Belh'e gelen kanal sularının kollara ayrıldığı pazar yerini ifade eder. Araştırmacılara göre burada çok sayıda mezar bulunmaktadır ve bunun yanında Dervâze-i Dih-i Şeyh isimli bir kanal inşa edilmiştir. Arapça kaynaklarda bu kanal Dehâs olarak ifade edilmiş olsa da hatalıdır.

7) Bahtî (Becnî?): Hoca-i Akkâşe olarak isimlendirilen Bahtî kapısı İslam öncesinde kullanılan doğu kapısıdır.[199]

İbn Havkal, Zeki Veledî Togan ve İstahrî bu kapıların varlığı konusunda aynı fikirlerde bulunmaktadırlar.[200] Bunlara ek olarak İbn Havkal, şehre açılan kapıyı "Cik" olarak ifade ederken, İstahrî, şehrin çok sayıda kapısı olduğunu bu kapılara ek olarak Yahûdiye kapısı, Şistand kapısı ve Yahyâ kapısı olduğunu da söylemektedir. [201] İstahrî'ye göre yukarıda sözü geçen kapıların tamamının etrafında bağ ve bostanlar bulunmaktadır. [202] Şehir merkezinde ve ribatında yazmış olduğumuz kale ve kapıların bazıları Selçuklu öncesinde bazıları Selçuklu sonrasında yapılmıştır ve her iki dönemde de yapılmış olan bu yapılar Selçuklu izlerini taşımaktadır.

[199] Togan, *a.g.e*., s. 55.
[200] İbn Havkal, *a.g.e.* , s. 339.
[201] İbn Havkal, *a.g.e.* , s. 327.
[202] İstahrî, *a.g.e.,* s. 292.

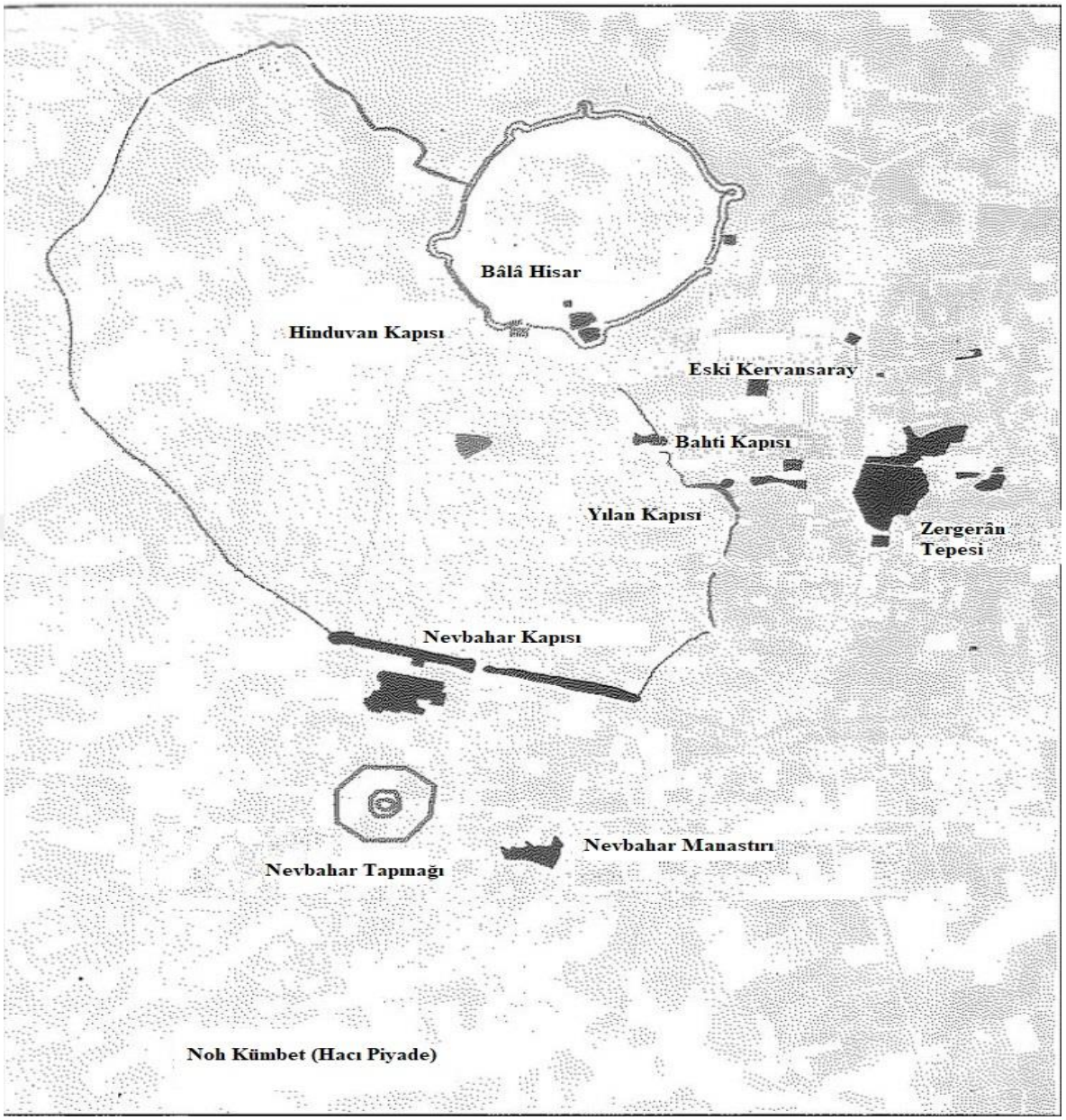

Şekil 1. Belh haritası[203]

[203] Azad, *a.g.e.,* "Şekil 12"
Aşağıda Şekil 2'de daha ayrıntılı bir topoğrafya mevcuttur.

3.1.2.3. Camiler ve Mescitler

Selçuklu dönemi öncesinden günümüze kadar kısmen ulaşan mimari eserlerden gerek buluşma yeri, gerek eğitim işlevini gören camiler oldukça önem taşımaktadır. Bu camiler şunlardır:

1) Noh Kümbet Camii (Nuhgünbed Camii-Mescid-i Hoca Piyade): Belh'te ki ve Horasan'da ki ilk cami olarak bilinmektedir. Belh'in 2 km. güneyinde kalıntıları yer almaktadır. 757 yılında İslamiyet'in Belh'e yayılışından sonra inşa edildiği iddia edilmektedir. İslamiyet'in bölgede yayılmasıyla insan ve hayvan figürü bulunan tüm yapılar yıkıldı. Fakat bu camide sadece çiçek, doğa resmi bulunmasından dolayı yıkılmadığı söylenmektedir. Cengizhan istilasında caminin sütunları zarar görse de geri kalan kısmı sağlam kaldığına dair bilgiler vardır.[204]

2) Zâdiyân-ı Belh Minaresi: Zâdiyân, Belh'in kuzeyinde Ceyhun nehri yakınında bulunan bir köydür. Zâdiyân köyündeki kervansarayın yanında Sultan Mahmud'un yaptırdığı tuğlalı, çini süslemeli ve üzerinde kendi adının olduğu muhteşem bir minare olarak bilinir. Yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir fakat günümüze kadar ulaştığı bilinir. Bu minarede aynı zamanda Belh'ten geçen kervanlara yol göstermek amacıyla minarenin en üstünde ateş yakılmaktadır. Minare, gözlem minaresi olarak da kullanılmaktadır ve bundan dolayı oldukça yüksek inşa edildi. Aynı zamanda minarenin kurulu olduğu alan bir ordugâh alanıdır.[205]

3) Cuma Camii: İstahrî'ye göre cami şehrin merkezinde bulunmaktadır. Şehrin bütün pazarları bu camiye çıkmaktadır. Çoğu fakirler, edipler olmak üzere halk camide ilmi toplantılar yapmaktadır.[206] Türkiye Selçuklular'ın da döneminde Kayseri şehrinde Cuma Mescidi ve Azine Mescidi bulunmaktadır. 14. Yüzyılda Cuma mescidi yıkıldıysa da adı aynen kaldı.[207] Aynı mescid ve cami isimlerinin olması ve camilerin aynı işlevleri görmesi Belh'in ortaçağdaki tipik bir Türk İslam şehrini yansıttığını göstermektedir.

Büyük Selçuklular zamanında Horasan eyaletinde camiler kadar mescitler de önem taşımaktadır. Buna bağlı olarak Belh'te de mescitler kuruldu. Bu mescitler genellikle halkın buluşma yeri olarak sosyo-kültürel hayatta role sahip oldu .[208]

1) Râ'ûm Mescidi
2) Mescid-i Ser-i Seng [209]

---

[204] Mahdi, *a.g.e*., s. 230-232, Mohammadi, *a.g.e*., s. 150, Erkin, *a.g.t.*, s. 87.
[205] Mohammadi, *a.g.e.,* s. 153,155, Erkin, *a.g.t.*, s. 88.
[206] İstahrî, *a.g.e.,* s.292.
[207] Şenay Yanar, "Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Kayseri'de Kültürel Hayat", Sakarya Üniversitesi, Sakarya, (2008), s. 47.
[208] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 158.
[209] Arifoğlu, "VII. Yüzyıl ile IX. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın…", s. 46.

3.1.2.4.Saraylar

Belh'te saraylar ve köşkler de mimaride göze çarpmaktadır. Şehirde Gazneliler döneminde yapılan ancak günümüze ulaşmayan Saray-ı İmaret, Saray-ı Adnani, Saray-ı Muhammedi, Saray Çayi Has, Sarayi Çaşt Horan ve Saray-i Dilemiyan isimli saraylar bulunmaktaydı. Selçuklular döneminde saray ve köşkler, sadece sultanlara ait olmayıp emirlerde bu köşklere sahip olabilmekteydi.[210]

1) Abul A'la Köşkü: Belh halkı güzel ve ihtişamlı binaları köşk olarak adlandırmaktadır. Şehirdeki köşklerden en ünlü olanıdır. Köşk iki bölümden oluşur ve devlet işleri burada yürütülmektedir. İnşa edilen köşklerin genellikle etrafı ağaçlarla çevrilir ve ilk katları görülmemesi için etrafına yüksek duvarlar inşa edilirdi.[211]

2) Emîr Ebû Sa'd Cerre'nin Sarayı: 1112-1113 yıllarında Ömer Hayyâm ve Ebu'l- Muzaffer el- İsfizârî bu saraya yerleşti. Saray esir satılan sokakta bulunmaktaydı.[212]

3.1.2.5.Türbeler

Selçuklu döneminden günümüze ulaşan yapılardan biriside türbelerdir. Belh'in sakinlerinin türbelere büyük saygı gösterdikleri bilinmektedir. Belh'li âlimlerin bir kısmının türbeleri Belh dışında konumlanmış olsa da Belh'te ki şeyhlerin giderek buraları ziyaret ettikleri kaynaklarda geçmektedir. Belh şeyhlerinden bazıları henüz hayattayken ebedi hayat yerlerini seçtiler. Bu mezar yerleri Belh'in yukarı kısımlarında hacılar tarafından ulaşılabilir ve diğer meftaların mezarlarına basmadan geçilecek şekilde seçilirdi. Ulların türbelerinde aydınlık ve mis kokusu gibi mucizelere de kaynaklarda rastlanmaktadır. Türbelerin kökenine baktığımızda islami türbelerin şehirde hem fonksiyonel olarak, hem de gömü alanları olarak islam öncesi bir kökene sahip olduğu görülmektedir.[213]

1) Baba Hatun Türbesi: Belh'te 11. Yüzyılın ilk yarısına ait bulunan, günümüze ulaşan bir türbedir. Bu türbe yonca tromplu kubbesiyle Karahanlılar'a ait bulunan Arap Ata Türbesine benzetilmektedir.[214]

2) Hoca Ukkâşe-i Velî Türbesi: Seyyid Kuli Han tarafından yaptırılan türbenin hangi tarihte yapıldığı tam olarak bilinmemektedir fakat mimarisinin Timur döneminde yapıldığına dair iddia vardır. Ukkâşe b. Muhsin Esedî sahabilerdendir ve Belh'te mezarı bulunmaktadır. Bu türbe Hoca Parsâ-î Veli camisinin 1 km doğusunda bulunmaktadır

[210] Mohammadi, *a.g.e*., s. 154-155, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 162.
[211] Mohammadi, *a.g.e.,* s. 154-155
[212] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 162.
[213] Azad, *a.g.e.* , s. 107-108.
[214] Mahdi, *a.g.e.*, s. 230-232, İslam Ansiklopedisi, "Gazneliler" maddesi. s. 485.

ve türbenin yapımında genellikle tuğla ve bazen de alçı kullanıldığı bilinir. Kaynaklara göre medrese özelliği taşımakta olup günümüzde büyük oranda harabedir ve ayakta kalan tek kısmı giriş kapısıdır.[215]

3) Hoca Pîr-î Nizamettin Türbesi: Büyük şeyhlerden olan Hoca Pîr-î Baba 1036 yılında vefat etti. Türbesi, Hoca Ukkâşe Veli Türbesinin 200 metre güneyinde bulunmaktadır. Tuğladan yapıldığı ve iç tarafının sıvayla örülmüş olup türbede süsleme kullanılmadığı sade bir yapıya sahip olduğu ve günümüzde türbenin büyük oranda ayakta kaldığı bilinmektedir.[216]

4) Mezâr-ı Şerif Türbesi: Sultan Sencer'in izniyle Kamac tarafından Hz. Ali'nin mezarının burada olduğu inancıyla ihtişamlı kubbeler ve türbesi yapıldı. Türbenin hikâyesi 1136'da Belh'te birçok Alevinin aynı anda gördükleri bir rüyaya göre keşfedildi. Bu türbeyi Belh, Horasan ve Semerkand halkı ziyaret etmektedir.[217]

3.1.2.6.Ribatlar

Ticaret yolları üzerinde kurulan ribatlar ilk yıllarda sınır boylarında, stratejik yerlerde, orduların bulunduğu yerlerde ve binek hayvanlarının konakladığı bölgelerde bir karakol görevi görmekteydiler. İslam öncesi ve sonrasında kervan yollarının emniyetini sağlamak ve kervanların güvenli ikamet etmesi için ribatlar inşa edildi. Daha sonra bu ribatlar, tekkeye ve sonrasında kervansaraya dönüştü. Horasan bölgesindeki ribatlar genel olarak sağlam ve içeride merkezi avluya açılan dört büyük eyvanı olacak şekilde inşa edildi. Yine bu yapıların içinde avlu, ahır, ambar, asker odaları ve mescit bulunmaktadır. Horasan'da Abbasiler döneminden itibaren günümüze birkaç ribat sağlam kaldığı söylenmektedir. Bunlardan bir tanesi de Belh'de bulunmaktadır.[218]

1) El-Ahşabân Ribatı: Abbasiler döneminden itibaren günümüze kadar gelen Belh'e bağlı ve Belh'e 20 gün uzaklıkta olan ribat, Belh sınırının sonunu oluşturmaktadır. Yine Horasan bölgesi içinde sınırda bulunmaktaydı.[219]

2) Ribat-ı Kervan: Gur bölgesinde bulunmaktadır. İbn Havkal bu ribatı aynı zamanda Herat şehrinde de ismini vermektedir.[220]

3) Belh çevresinde Meyle'de Ebü'l Hasan Muhammed bir ribat yaptırdı. Bu ribat bölgedeki en güzel ribat olarak bilinmektedir. İnsanlar herhangi bir tehlike anında bu

[215] Erkin, *a.g.t.,* s. 88, İslam Ansiklopedisi, "Belh" maddesi. s. 411, Mahdi, *a.g.e*., s. 232.
[216] Erkin, *a.g.t.,* s. 88, Mahdi, *a.g.e.*, s. 232.
[217] Erkin, *a.g.t.,* s.18-19, Turan, *a.g.e.*, s. 383.
[218] Yunus Arifoğlu, "10. Yüzyılda Horasan'da Ticaretin Unsurları: Yol, Konaklama, Taşımacılık ve Tüccar", TAD, 38/66, (2019), s. 134,136, Murat Arapoğlu, "İslam Mimarisinde Ribatlar", Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, (2020), s. 118-119.
[219] Arifoğlu, "10. Yüzyılda Horasan'da Ticaretin Unsurları…", s. 138.
[220] Arapoğlu*, a.g.e.,* s. 118.

ribata sığındı. Yapısı sağlam, yüksek ve geniş avluludur.[221] Ribatın ismi bilinmemektedir.

4) Şehir merkezinde Bâlâ Hisâr'ın güney duvarlarında kalıntıları bulunan bir eski kervansaraydan bahsedilmektedir. Vakıf belgelerinde bu kervansaray, kırkdokuz odalı kervansaray olarak da kaydedilmektedir.[222]

[221] Arapoğlu, *a.g.e.,* s. 30-31.
[222] Azad, *a.g.e.* , s. 103.

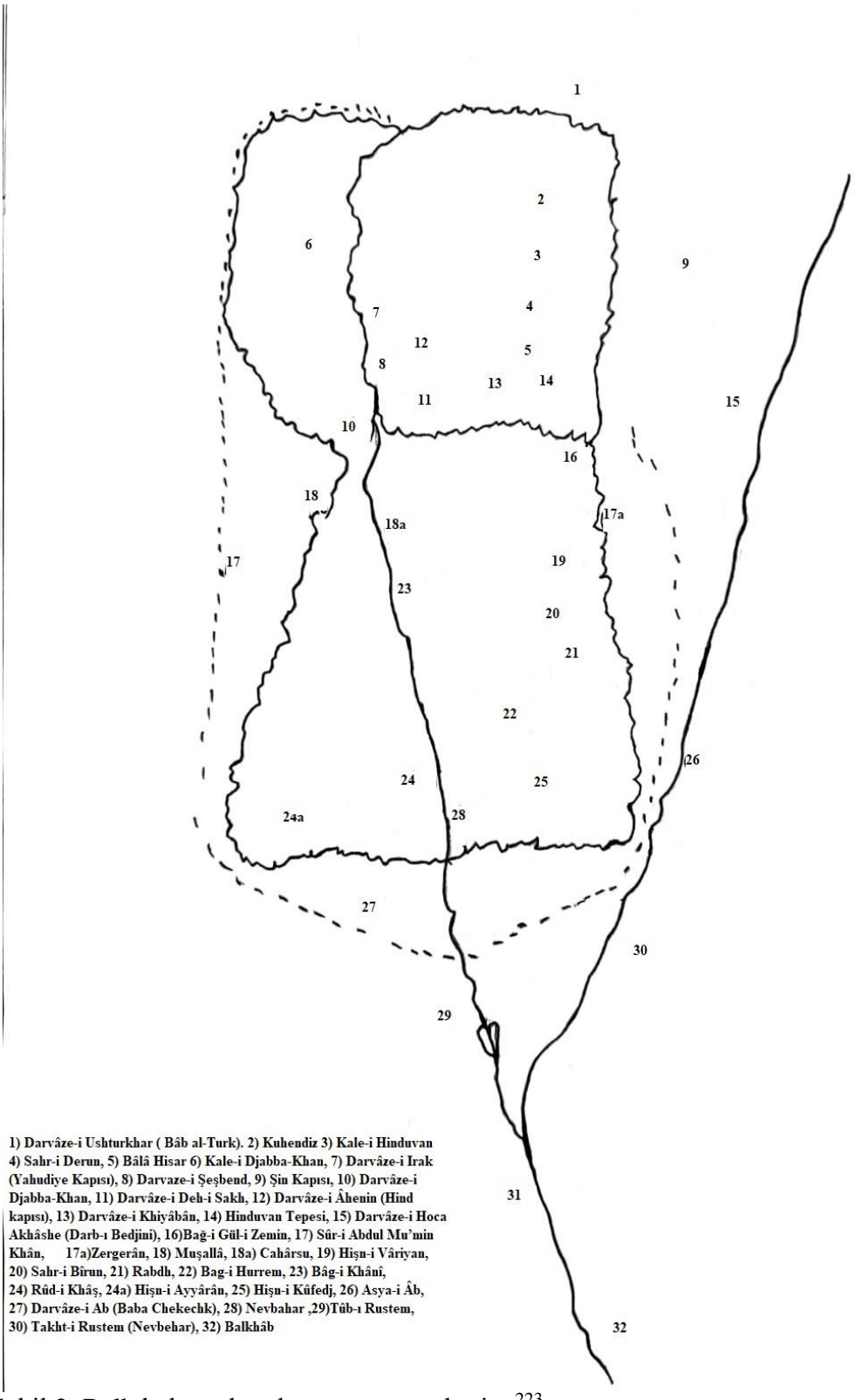

Şekil 2. Belh kale ve kapılarını gösteren harita [223]

[223] Togan, *a.g.e.,* s. 59-60.

3.1.3.Belh'in Kasabaları

İstahrî'ye göre Belh'e bağlı bulunan kasabalar Toharistan, Huttal, Kale-i Penc, Bedehşan ve Bâmiyan'dır. [224]

Toharistan: Toharistan, doğusunda Belh, batısında Bedehşan, güneyinde Hindikuş dağları, kuzeyinde Ceyhun nehri bulunan dağlık bir bölgedir. Belh şehrinin dörtte biri büyüklüğündedir ve Belh'e bağlı olan tüm dağlık bölgeyi içine alan bir kasabadır. İslam coğrafyacıları Toharistan ismini iki şekilde kullanmaktadır; ilki Belh ile Bedehşan arasındaki tüm bölge ikincisini ise Amuderya'nın iki tarafını kaplayan ve Belh'in doğusunu ifade etmek için kullanırlar. [225] Kaynaklara göre güzel bir kasaba olup etrafı dağlıktır. Genel olarak kasaba da Halaç Türkleri yaşamaktaydı. At ve koyun yetiştirildiği yiyecek olarak ise hububat ve çeşitli meyveler üretildiği söylenmektedir.[226] Dini yönden ise Belh şehri Toharistan'ın irfan ve din merkezi olarak bilinmekteydi.[227] Eski kaynaklarda Toharistan, Yukarı Toharistan ve Aşağı Toharistan olmak üzere iki bölgeye ayrılıyordu. Yukarı Toharistan, Belh'in doğusu ile Ceyhun nehrinin güneyinde bulunmaktaydı. Aşağı Toharistan, Yukarı Toharistan'dan daha doğuda ve Ceyhun nehrinin batısında bulunmaktaydı. Toharistan sınırlarını en doğru biçimde İstahrî aktarmaktadır. İstahrî'ye göre Toharistan kasabasına bağlı bulunan yerler şunlardır: Simincân, Hulum, Bağlân, Sakalkend, Velvalic, Arman, Revan, Talûkan, Şekimeşt, Rûb, Saray Âsam, Enderâb, Mezr, Kâh'tır.[228]

Hulum: Düzlük bir Ezidi kasabası olan Hulum, Toharistan ve Belh kasabaları arasında bulunmakta olan bir dağ yamacında kuruludur. Bir kısmı Belh'e bir kısmı Toharistan'a bağlıdır ve Mezâr-ı Şerif'in doğusunda yer almaktadır. Coğrafi olarak yüz ölçümü küçük olsa da kasaba sınırlarında bulunan nehirler vasıtasıyla tarım faaliyetleri bakımından çok geliştiği bilinmektedir. Çok hoş ve yemyeşil bir yerleşimi olduğu ve rakımının 450 metre, eski bir medeniyete de ev sahipliği yaptığı söylenmektedir. Bu medeniyetten günümüze ihtişamlı bir kale, su kanalı ve köşk kalıntıları kaldığı bilinir. Hulum'un diğer bir adı Taşkurgan'dır. Taşkurgan adıyla çok ünlü bir dar geçidi vardır ki, bu geçit kuzeyle güneyi birbirine bağlamaktadır.[229]

Semengan(Simincan): Hulum'dan biraz büyük olup dağların arasında bulunmaktadır. Burada mermere benzemekte olan beyaz taşlar çokça görüldüğü

---

[224] İstahrî, *a.g.e.,* s. 289.
[225] Yeşildurak, *a.g.e.,* s. 38, Yanar, "Bazı Coğrafya Eserlerine göre…", s. 117, İslam Ansiklopedisi, "Tohâristan" maddesi. s. 214, Barthold, *a.g.e*., s. 86-87, Ebü'l Fidâ, *a.g.e*., s. 365.
[226] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib", a.g.e*., s. 64, Yanar, "Bazı Coğrafya Eserlerine göre ...", s. 117.
[227] Erkin*, a.g.t*., s. 21.
[228] İslam Ansiklopedisi, "Tohâristan" maddesi. , s. 214, İstahrî, *a.g.e*., s. 289.
[229] Erkin, *a.g.t*., s. 19, *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib"*, *a.g.e*., s. 63, Yanar, "Bazı Coğrafya Eserlerine göre...", s. 118, Recep Uslu, "Hicri 1. ve 2. Asırlarda Horasan Tarihi", Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, İstanbul, 1997, s. 46, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 10.

söylenmektedir. Bu dağlardaki taşlar yontulup köşkler, salonlu konutlar, at ahırları, put tapınakları ve evler yapılmaktadır. Bu köşkler üzerinde ise Hint işi resimler bulunmaktadır. Kasabada ticarethaneler ve kerpiçten surlar inşa edildiğine dair kaynaklar bilgiler aktarmaktadır. Aynı zamanda minberi de vardır. Burada av hayvanları oldukça fazla bulunmakta; buğday, arpa, pirinç ve meyve gibi ürünleri bol olup meşhur kaliteli şarap üretilmektedir.[230]

Bağlan: Kasaba, Simincan'ın kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Küçük bir kasaba olup yukarı ve aşağı olmak üzere iki bölgeye ayrılır, ikisi de Horasan çölünün içinde bir ovalıkta yer alıp aralarında bir orman vardır. Kasabanın minberi ise aşağı Bağlan'dadır. Yukarı Bağlan'da ise büyük bir köy ve ağaçlarla dolu geçit bulunmaktadır. Ürünleri bol olduğu ve her tarafa ihraç edildiği söylenmektedir. Sakalkend kasabasına benzer özellikler taşımaktadır.[231]

Talekan (Talûkan, Tayegan ve Taykan): İran'da Talekan ismini taşımakta olan iki kasaba vardır. Bunlardan birincisi Kazvin'de, ikincisi Mervrûd' da yer alır.[232] Toharistan ve Huttalan sınırında Mervrûd ve Belh arasında bir dağın eteğinde bulunmaktadır.[233] İstahrî'ye göre Toharistan'ın en büyük kasabası olup hoş ve nezihtir. Düz bir zeminde yer alır ve sınırları buradan Neşip dağına kadar uzanmaktadır. Nehir, bağ ve ekili arazileri oldukça fazla olup Ceyhun nehrinin iki kolunun buradan geçmesi, havasının yumuşak ve toprağı verimli olmasından dolayı meyve ve sebzesi bol, bağ ve bostanları yemyeşil olduğu söylenmektedir.[234] Mukaddisî' ye göre kasaba da malların ucuzluğu ve hayratları üzerine söylenecek söz yoktur. Toharistan'ın en büyük kasabalarından biri olarak bilinmektedir ve diğer kasabalar ise Talekan'dan daha küçüktür.[235]

Velvalic: Toharistan bölgesinin en büyük kasabası olarak bilinir ve Kunduz ismiyle de tanımlanmaktadır. Kaynaklara göre Toharistan'ın başşehri olup insanları samimi ve nazik, akarsuları bol olmasından dolayı bolca nimete sahiptir ve döneminin

---

[230] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib"*, *a.g.e*., s. 64, Yanar, "Bazı Coğrafya Eserlerine göre ...", s. 118, Erkin, *a.g.t*., s. 18, Sebahat Sena Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)" , Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2021, s. 58.

[231] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib", a.g.e*., *s. 64,* Yanar, "Bazı Coğrafya Eserlerine göre...", s. 118, Uslu, *a.g.e*, s. 46, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 10, Ebü'l Fidâ, *a.g.e*., s. 349.

[232] Nasır-ı Hüsrev, *"Sefername"*, çev., Abdülvehhab Tarzî, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1985, s. 155.

[233] İbn Havkal, *a.g.e.* , s. 339.

[234] Ebü'l Fidâ, *a.g.e.* , s. 358, İstahrî, *a.g.e.,* s. 292.

[235] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib", a.g.e*., s. 64, Yanar, "Bazı Coğrafya Eserlerine göre ...", s. 118, Erkin*, a.g.t*., s. 18, Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 39, Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.,* s. 155, İbn Havkal, *a.g.e.,* s. 335, Ebü'l Fidâ, *a.g.e*., s. 358.

en ünlü kasabalarındandır.[236] İstahrî'ye göre coğrafi olarak Velvalic de Talekan büyüklüğündedir.[237]

Şekimeşt: Eski Mest olarak bilinmektedir ve şehrin köy kasabası Şeyan'da güzel bir çeşme kenarında Kuteybe b. Müslim'in Mescidi olduğu bilinmektedir. Tarım yapılır ve hububat yetiştirilmektedir.[238]

Enderab: İstahrî'ye göre son derece hoş ve nezih bir kasabadır ve Şekafkuf'da (dağ) yer almaktadır. Kale-i Penc ve Caryane bölgesinden çıkarılan gümüş madeninin tamamı buradan taşınmaktadır. Kasabadan iki nehir akmaktadır. Bu nehirlerde biri Enderab nehri diğeri Kasan nehridir. Rengarenk meyvelerle dolu olduğu ve burada hurma ağaçlarının son derece fazla bulunduğu söylenmektedir.[239] Enderab yakınında Kale-i Penc dağı bulunur.[240] Gümüş madeni çıkarılan bu dağın yanında olmasından dolayı ticareti genellikle gümüşle yaptılar.[241]

Arhen: Toharistan'a bağlı bir köydür.[242]

Râven: Toharistan'ın küçük bir kasabasıdır. Ve dördüncü iklimde yer almaktadır.[243]

Bedehşan (Bezehşan): Türkistan'ın sınırında olup Toharistan'ın üst tarafında yer almaktadır. Oldukça mamur ve güzel bir kasaba olarak bilinmektedir. Kervansarayı, kalesi, geniş köyleri olan bu kasaba yer altı zenginlikleriyle bilinir. Gümüş, altın madeni, kristal, billur, lal, zehir taşı, fatile taşı özellikle laciverd ve yakut madenleri oldukça fazla bulunmaktadır. Çevresinde çok sayıda nehir vardır. Suyu bol, ağaçlık alanları geniş, toprağı verimli ve üzüm bağlarının çokluğuyla bilinmektedir.[244]

Madr ve Muti: İki küçük kasaba olup Enderab şehri sınırları içinde bulunmaktadır.[245]

Sakalkend (Çiğilkend): Küçük bir kasaba olup dağların arasında kuruludur. Dervişlerin mekânı ve çoğunlukla fakir insanların yaşadığı bir kasaba olarak bilinir. Genellikle kasaba halkı geçimlerini tarım sağlamaktadır. Yine kaynaklara göre kasaba da hayratların çokluğu da göze çarpmaktadır.[246]

---

[236] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib"*, *a.g.e*., s. 64, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 9, Uslu, *a.g.e*., s. 47.
[237] İstahrî, *a.g.e.,* s. 292.
[238] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib", a.g.e.* , s. 64, Yanar, "Bazı Coğrafya Eserlerine göre ...", s. 118.
[239] İstahrî, *a.g.e.,* s. 292-293.
[240] Ebü'l Fidâ, *a.g.e.* , s. 360.
[241] Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 57.
[242] Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 57.
[243] Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 58.
[244] Erkin, *a.g.t*., s. 18, Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 38, Yanar, "Bazı Coğrafya Eserlerine göre ...", s. 122, İslam Ansiklopedisi, Mehmet Saray, TDV Yayınları, 1988, "Afganistan" maddesi. s. 401-402, Ebü'l Fidâ, *a.g.e.* , s. 366, Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 59.
[245] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib"*, *a.g.e*., s. 63- 64.
[246] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib", a.g.e*., s. 64, Yanar, "Bazı Coğrafya Eserlerine göre …", s. 118, Uslu, *a.g.e*., s. 47.

Host (Hust-Hast): Belh amilliklerindendir ve dördüncü iklimdedir. Endarab'e ve Toharistan arasındaki bölgede bulunur. Havasının insanı hep kendisine çektiği ve ormanlarının çokluğuyla bilinir. Toprağı verimli olup burada Araplar da yaşamaktadır.[247]

Cerem (Cirm): Bedehşan ile sınır komşusudur. Belh'e bağlı olan en doğudaki yerleşim alanıdır. Toprağının çok geniş ve verimli olduğu ve burada her çeşit meyve sebze ürünleri yetiştirildiği söylenmektedir.[248]

Yun: Şekimeşt kasabasının arka tarafında bulunan küçük bir emirliktir. Kayalık ve dağlar içinde bulunmakta olan Küçük krallıkları vardır. "Pah" adındaki yöneticileri gücünü emirinden almaktadır. Tuz üretilen bir kasaba olarak bilinmektedir.[249]

Mezâr-ı Şerif: Belh'in merkezi olan bu şehir, eski Belh'in bir kasabası konumundayken adı Hoca Hayran olarak bilinmekteydi. Sultan Sencer'in izniyle Kamac tarafından Hz. Ali'nin mezarının burada olduğu inancıyla ihtişamlı kubbeler ile türbesi yapıldı. Türbenin hikâyesi 1136'da Belh'te birçok Alevînin aynı anda gördükleri bir rüyaya göre keşif edildi. Bu türbe Belh, Horasan ve Semerkand halkının ziyaret ettiği Mezâr-ı Şerif'tir.[250]

Bâmiyan (Bamyan): İstahrî'ye göre Bâmiyan diyarının en büyük kasabasıdır ve dağda yer almaktadır. Yüzölçümü Belh'in yarısı kadardır. Bu diyarın tamamına Şir-Bamyan adını verilmektedir ve yöneticilerine de Şir denilmektedir. Kasabanın ortasından Garcistan'a doğru bir nehir akmaktadır. Burada hiç bostan yoktur. Bâmiyan kasabaları ve içindeki hiçbir şehir dağda yer almaz. Bâmiyan'ın bütün kasabalarında akarsular boldur. Verimli ağaçları ve meyveleri bol olduğu bilinmektedir. Bâmiyan'a bağlı olan Gazne kasabasında hiç bostan bulunmamaktadır. Belh civarındaki kasabalardan Gazne hariç hiç biri mamur (imar edilmiş) değildir çünkü burası Hindistan'ın sınır şehridir.[251]

Kale-i Penc (Pencşir, Pancir, Penç- dih): İstahrî'ye göre dağda bulunan son derece hoş ve nezih bir kasabadır. Kasabanın nüfusunun 1000 kişi olduğunu söylemektedir. Kasabanın yöneticisi bu kasabadandır. Bir nehire sahip olup çok fazla bostanları bulunmaktadır. Ancak diğer kasabalara göre halkı ziraatla daha az uğraşmaktadır.[252]

Cariyane: İstahrî'ye göre hoş nezih bir şehirdir. Yüzölçümü Kale-i Penc'ten daha küçüktür. Kale-i Penc ve Cariyane'den gümüş madeni çıkarılmaktadır. Burada yaşayan

---

[247] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib"*, *a.g.e*., s. 64, Uslu, *a.g.e*, s. 46, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 10, Ebü'l Fidâ, *a.g.e.* , s. 353, 360.
[248] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib"*, *a.g.e.,* s. 64.
[249] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib"*, *a.g.e.* , s. 64, Yanar, "Bazı Coğrafya Eserlerine göre …", s. 118.
[250] Erkin, *a.g.t.,* s. 18-19, Turan, *a.g.e.*, s. 383.
[251] İstahrî, *a.g.e.,* s. 293.
[252] İstahrî, *a.g.e.,* s. 293.

insanlar geçimlerini madenden sağlamaktadırlar. Kale-i Penc'den gelen bir nehir buradan geçer ve buradan da Hindistan topraklarına ulaşır. Bostanları ve ziraatleri bulunmamaktadır.[253]

Dehdadi: Mezâr-ı Şerif'in 10 km. güney batı tarafındadır. Dehdadi'nin içinden, Dehâs nehri geçmektedir. Bu nehir 36 km. boyunca Dehdadi'nin düz tarlalarını sulamaktadır. Çok sıcak bir bölge olmasına rağmen bu su akıntısı sayesinde serinlemektedir ve yemyeşil olduğu söylenmektedir. Belh'in meşhur Elburz dağları, Dehdadi'nin doğusunda paralel bir şekilde tepeler ve araziler ile birleşince Tirbend-i Türkistan adlı meşhur Türkistan dağları ortaya çıkmaktadır. Belh şehri Ceyhun havzasının en önde gelen eski şehri kabul edilir.[254]

Kubadiyan (Kuvaziyan): Ceyhun'un kıyısında ve Saganiyan'ın sınırları üzerinde bulunan bir Belh kasabadır. Bölgenin merkezi Bedehşan ve Yahçap nehirlerinin birleştiği yere yakın bulunmaktadır.[255] Fez olarak adlandırılır ve buranın kasabaları arasında Nev-Diz bulunmaktadır. Bostanları oldukça fazla olup, kök boya bitkisi yetiştirir ve bu bitkinin Hindistan'a ticareti yapıldığı söylenmektedir. Sultan kök bitkisine çok önem verip neredeyse tamamını kendisi alırdı ve yetiştiricilere ücretleri ödenmekteydi.[256]

Cûzcân (Cûzcânan): Belh ve Mervrûd arasında bulunan eyaletin bir bölümü olan sınırları kesin olarak bilinmemekle birlikte tarım yapılan, üzüm bağlarıyla dolu, Horasan'a ait meyvelerin bulunduğu, kerpiçten evleriyle, ucuz pazarlarıyla ve canlı alışverişiyle bilinen bir kasaba olarak dönemin tarihçileri tarafından tarif edilmektedir.[257]

Şuburgan: Cûzcân'ın kasabalarındandır ve Enbar ile bir merhale mesafesi vardır. Akarsuları olmasından dolayı hububat yetiştirildiği, meyve yetiştiriciliği az olmasına rağmen kasabadaki kavunlar ve balkabakları dilim şeklinde kesilip satıldığı söylenmektedir.[258]

Duserkan: Cûzcân'a bağlı meşhur bir köydür. [259]

Faryab (Farab, Baryab, Pâryâb): Cûzcân'a bağlıdır ve meşhurdur. Belh'in kuzeyinde bulunmaktadır. Talûkan'dan daha küçük yüzölçümü vardır. Verimli topraklara sahip bir kasabadır ve Talûkan'dan daha fazla su ve bostanları vardır. Evlerin

[253] İstahrî, *a.g.e.,* s.293.
[254] Erkin, *a.g.t*., s. 19-20.
[255] Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.,* s. 153, Ebü'l Fidâ, *a.g.e.* , s. 348.
[256] İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 359, Ebü'l Fidâ, *a.g.e*., s. 348.
[257] Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.,* s. 154, İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 335, İbn Hurdazbih, *a.g.e*., s. 37-38, İslam Ansiklopedisi, Tahsin Yazıcı, TDV Yayınları, 1983, "Cûzcân" maddesi. s. 97, Uslu, *a.g.e.*, s. 45.
[258] Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.,* s. 154, Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 56.
[259] Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 55.

kerpiçten yapıldığı ve bu kasabada Cuma mescidi bulunduğu ve camisinin minaresi olmadığı bilinir.[260]

Enbâr: Cûzcân'a bağlıdır ve güney bölgesinde ki Şûburgan ile arasında bir merhalelik[261] mesafe bulunmaktadır. Binaları genellikle kilden yapılmış ve su, bağ, bahçe ve verimli toprak açısından oldukça zengin olduğunu kaynaklar söylemektedir. Şehir ismini bir tüccar için yapılan anbara[262] benzeyen bir evden alır. Anbar, Farsça Enbir veya İnbar olmasından dolayı bölgeye Enbar ismi verildi.[263]

Yahudiye: Bölgede oldukça fazla Yahudi yaşadığı için önceleri Yahudiye adıyla sonra ise mesut şehir anlamına gelen Meymene adını almaktadır. Belh'in batı tarafıyla olan ticarette oldukça etkili olup mimarisi, sanayisi ve ticaretiyle ön plana çıkmaktadır.[264]

Huttalân: Kaynaklarda Hatlan, Huttel ve Huttelân olarak ismi geçmektedir. Ceyhun nehrinin üst tarafında bulunmakta olan büyük bir kasaba olarak bilinir. Kasabada nehirlerin fazla bulunmasından dolayı tarım ürünleri yetiştirilmektedir. Bu ürünler arasında tahıl, pamuk ve üzüm vardır. Özellikle Vahş bölgesi dışında kasabanın her yeri dağlıktır. Huttalan'ın en büyük bölgesi Münk'tür ve Sultan burada yaşamaktadır. Şehirdeki tüm kasabalarda nehir ve ağaç bulunmaktadır.[265]

Mezer: Mezer ve Belh arası 6 merhaledir. Küçük bir köy olup bir düzlükte kuruldu.[266]

Kâh: Küçük bir kasabadır ve imar edilmiştir. Pazar ve binaları bulunmaktadır. [267]

Klasik coğrafyacıların ifadelerinden bir zamanlar Ceyhun'un kuzeyinde kalan bütün topraklar ve yerleşim alanlarının, Belh bölgesine ait olduğu anlaşılmaktadır. Belh sınırından itibaren Harizm denizine kadar olan kısmının etrafı çöllerle kaplıdır.[268] Yukarıda söylediklerimizden ayrı olarak Belh'e bağlı olan kasaba ve köyler şunlardır; Bârsân, Basibyan, Beharizetu, Berevân, Berugan, Burcumin, Cehuzan, Cehuzank, Cubinabaz, Curcesar, Dârzenkâ, Eşendu, el-Fur, Gûrvend, Habenk, Hareban, Harurenç, Harven, Hevza, Hurun, Hurremabaz, İstanetu, Keberserâ, Kut, Marmul, Masend, Melberan, Mencur, Mestinan, Nug, Rubun, Sanu, Sermenkân, Şabuhar, eş- Şarik,

[260] Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.,* s. 155, İbn Havkal, *a.g.e.* , s. 335, Ebü'l Fidâ, *a.g.e.* , s. 359, Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 55.
[261] Merhale: Bir uzunluk ölçü birimidir. Eski zamanlarda kullanılmıştır. 1 merhale=8 Fersahtır. Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 55.
[262] Anbar: Günümüzde kırsal kesimlerde evlerin yanına yapılan küçük ev şeklinde olan depolardır. Halk kışlık un, kuru ekmek, makarna ve eşyaları bu anbarlarda saklarlar. Genellikle dışları ahşap malzemeden oluşur.
[263] Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 55.
[264] Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 56.
[265] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 8, İbn Havkal, *a.g.e.* , s. 340, Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 61.
[266] Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 61.
[267] Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 61.
[268] Erkin, *a.g.t.,* s. 19-20.

Şamistiyan, Şaziyah, Şenabaz, Tellu Belh, Timu, Uvberu, Vahş, Zubilazen ve Zurhiyan.[269]

3.2.Gur Bölgesi

İstahrî'ye göre Gur'un Belh tarafına bakan kısmındaki dağlarda Müslümanlar yaşamaktadır ve burayı vatan edinmişlerdir. Diğer tarafındakiler ise gayrimüslimlerdir. Gayrimüslimler' in arasında Müslümanlar da yaşamaktadır. Müslümanların da burada yaşamasından dolayı İslam şehirleri arasında sayıldı. Burada konuşulan dil Horasan'ın dilinden farklıdır. Dağları yüksektir ve dağlık bölgesi Horasan sınırını oluşturmaktadır. Bu bölgenin sınırlarında Herat-Fere, Dâver, Ribat-ı Kervan, Ğarcistan ve Harat bulunmaktadır. Coğrafi olarak, bölge genellikle dağlık arazilere ve verimli vadilere sahiptir. Gur dağları Horasan-Bâmiyan'dan Pençhir'e kadar uzanmaktadır. Bu bölgedeki halk ziraatle uğraşmaktadırlar.[270] Gur Bölgesi, tarihi boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Tarihî olarak, İpek Yolu'nun bir geçiş noktası oldu ve bu durum, bölgenin ticaret ve kültürel alışveriş açısından zenginleşmesine katkıda bulundu. Gur'dan Afganistan'ın diğer bölgelerine ve Hindistan'a kervanlarla ticaret yapıldı. Yine İstahrî'ye göre Semerkand ile ticaret yaptılar. Bölge, ticaret yollarının kesişim noktasında bulunduğu için ekonomik olarak canlı bir merkez oldu. Ticaretin yanı sıra tarım faaliyetleri de bölgenin ekonomisine katkıda bulundu.[271] Zengin kültürel mirasıyla da bilinen Gur Bölgesi, farklı medeniyetlerin etkileşimine açık olmuş ve bu etkileşim kültürel çeşitliliği artırdı. Gur Bölgesi, aynı zamanda bir kültür merkezidir. Bölgede birçok tarihi eser ve cami bulunmaktadır. Gur'un en tarihî eserlerinden biri, 12. yüzyılda inşa edilen Minare-i Jam'dır. Minare-i Jam, UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer aldı.[272]

Selçuklu yönetimi altında bulunan Gur Bölgesi, idari ve siyasi açıdan değişimlere maruz kaldı. Bu dönemde Selçuklu hükümeti, bölgedeki yerel yönetim yapılarını düzenlemiş ve kendi otoritesini daha sağlam bir şekilde tesis etti. Askeri güçlenme, sınır güvenliğini sağlama ve vergi düzenlemeleri gibi politikalar, bölgedeki yönetim dinamiklerinde belirgin değişikliklere yol açtı. Ekonomik açıdan, Selçukluların bölgeye katkıları özellikle ticaretin gelişimine odaklandı. Bu dönemde bölgedeki ticaret canlandı, yeni pazarlar oluşturuldu ve ekonomik büyüme sağlandı. Ayrıca, Selçuklu kültürü de Gur Bölgesi'nde etkili olmuş, sanat, mimari ve edebiyat gibi alanlarda zengin

[269] Özer, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde…", s. 61-62.
[270] İstahrî, *a.g.e*., s. 294-295, İbn Havkal, *a.g.e.* , s. 337.
[271] Şahin ve Arifoğlu, *a.g.e*., s. 363, İstahrî, *a.g.e*., s. 348.
[272] Mohammadi, *a.g.e.,* s. 151.

bir kültürel dokunun oluşmasına katkıda bulundu. Selçuklu dönemi, Gur Bölgesi'nde hem siyasi hem de ekonomik anlamda bir dönüşüm ve canlanmanın yaşandığı bir zaman dilimini simgeledi. Bu dönemin etkileri, bölgenin tarihî ve kültürel kimliğinde kalıcı izler bıraktı.[273]

[273] Orhan Doğan ve Murat Erkoç, "Tarihi İpek Yolu Üzerindeki Türkistan Şehirleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,*19/1, s. 315.

Tablo 2. Belh'in Diğer Bazı Şehirlere Olan Uzaklığı Tablosu[274]

Şehirler	**Konak**[275]	**Menzil**[276]	**Fersah**[277]	**Gün** [278]
Fergana(Doğu)	30	30		
Rey (Batı)	30	30		
Harizm(Kuzey)	30	30		
Sicistan(Güney)	30	30		
Kirman(Güney)	30	30		
Multan(Güney)	30	32		
Tirmiz			12	2
Mervrûd		12	2	12
Enderab		9		
Bâmiyan		10		
Bedehşan		13		
Mile		3		
Hulum			5	2
Gur			3	
Siyahgird		1	5	
Amuderya			7	
Velvalic			5	2
Behar			6	
Bekbanul			5	
Kariz'i Amm			7	
Keşmir	30	30		
Kabil	30			
Merv	22		126	
Fâryab			22	
Cûzcan			19	
Huttal		3		
Bağlan		6		
Mezer		6		
Usturgan		3		
Buhara		13		

[274] Yörükan, *a.g.e.,* s. 238., Makdisî, *Ahsenü't Tekasim Fi Ma'rifeti'l Ekalim*, Hicri 4.Yüzyıl, Farsça'ya Tercüme: Ali Naki Münzevî, Tahran 1385, s. 507.
Farklı coğrafyacıların kaynaklarına göre yaptığımız hesaplamada 1 fersah= 6 konaktır, 1 konak =1 menzildir ve 1 fersah =6 km'dir.
[275] Yörükan, *a.g.e.,* s. 82, 136.
[276] Erkin, *a.g.t.,* s. 15-16, İstahrî, *a.g.e.,* s. 298, 301, 369.
[277] İbn Hurdazbih, *a.g.e.,* s. 37-39, Erkin, *a.g.t.,* s. 15-16, Ebü'l Fidâ, *a.g.e.,* s. 359.
[278] İbn Havkal, *a.g.e.,* s. 346, İstahrî, *a.g.e.,* s. 298, 301.

3.3.Belh'te Ticari Hayat

Fadâ'il-i Belh isimli ana kaynağa göre Belh'in ticari rolünü özetle aşağıdaki satırlardan anlamak mümkündür. "Bu şehir insanlar için önemli bir merkez ve kervanlar için iyi bir duraktır. Hac sırasında Mekke'nin pozisyonunu saymazsak hiçbir şehir Belh'in bu rolüne yetişemez. Her yıl Hindistan'dan birbiri ardına kervanlar gelir ve gider. Tüccarlar aromatik bitki, kokular, tütsü, kafur ve benzeri ürünler lezzetli tatlı yiyecekler (helva), şeker ve akide şekeri ve sonsuz değere sahip kıymetli eşyalar ki bunların içerisinde Türkistan'dan kadın ve erkek köleler, Tangacı ve gümüş paraları, fergane ipeği, değerli taşlar ve tarif edilemeyecek derecede çok mücevherler vardır."[279]

Belh'in, İpek yolunun geçtiği bir güzergâhtaki konumu ticari ve iktisadi açıdan gelişimini sağladı.[280] Nitekim Selçuklular tarafından Belh'te inşa edilen kervansaraylar ve ticaret yapıları, şehrin bir ticaret merkezi haline gelmesini sağladı. Bu yapılar, Selçukluların ticarete verdiği önemin ve Belh'e atfettikleri değerin bir göstergesidir. Çin, Orta Asya ve Hindistan'dan gelen tüccarlar Belh kervansaraylarında konaklarlardı. Şehirde çok sayıda kervansaray bulunur ve bu kervansaraylar özellikle su kuyusu ve hayvanların rahatlıkla dinlenebilecekleri kapalı bir alan şeklinde inşa edildi. Kervansaraylar aslında birer ordugâhtırlar zamanla yerli çobanlarının sürülerini mevsimsel göçleri sırasında buralarda konaklatmasıyla kervansaray işlevine de sahip oldu hatta ordugâh işlevini yitirdi.[281] Jürgen Paul'e göre mevsimsel göç rotaları hakkında fazla bilgi bulunmasa da 19. ve 20. Yüzyıllarda kullanılan yaylak-kışlak alanları 11. ve 12. Yüzyıllarda kullanılan mevsimsel göç yolları hakkında bilgi vermektedir. Şehir halkı genellikle iklime bağlı olarak yazın yüksek kesim, kışın nehirlerin alt kısımlarında yaşamayı tercih etmekteydiler. [282]

Selçukluların inşa ettikleri ribatlar Horasan ana ticaret yolları üzerinde yer almaktadır.[283] Özellikle Hindistan'la yapılan ticarette Belh büyük önem taşımaktadır.[284] Sağlam duvarlarla çevrili iç şehri güvenli olduğu için tüccarların uğrak yeri ve içinde bulunan çok sayıda pazarıyla Hindistan'ın da pazarı konumunda bulunmaktadır.[285] Hindistan'dan gelen ticaret kervanları Belh şehri üzerinden geçmektedir.[286]

---

[279] Azad, *a.g.e.* , s. 102-103.
[280] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 20, Mahdi, *a.g.e*., s. 221, İsmail Pırlanta , "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan'da Tarım Ve Hayvancılık", *Electronic Turkish Studies,* 9/4, (2014), s. 998, Yanar, "Bazı Coğrafya Eserlerine Göre…", s. 116.
[281] Erkin, *a.g.t.,* s. 96, Mohammadi, *a.g.e.,* s. 15.
[282] Paul, *a.g.e.,* s. 316-317.
[283] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 88.
[284] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 21.
[285] Oğat, *a.g.e.,* s. 17.
[286] Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, ve Salim Koca, ed., *Türkler Ansiklopedisi,* Cilt 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 913-914.

Belh'te Selçuklular döneminde hayvancılık da ticarete katkı sunmaktaydı. Merv ve Belh'te beslenen develer ihraç edilmekteydi. Merv ve Belh'te beslenen mükemmel ırk develeri ihraç edilmekteydi. Belh'te step arazilerde beslenen, kervan taşımacılığı başta olmak üzere pek çok işte kullanılan develer, yabancı memleketlerden talep edilmekteydi. Belh'e bağlı Huttalan kasabasının atları, ticaret için oldukça önem taşımaktadır. Huttalan'da kurulan at pazarları hem iç hem dış ticareti olumlu yönde etkilemekteydi.[287]

Belh'te ki ticari hayatın canlılığını sağlayan pazarlar hakkında az da olsa bilgi bulunmaktadır. Pazarları ilgi çeken, güzel bir mimariye sahip olup binaların dış cephesine yapılmış olan çini işlemeler insanların dikkatini çekmekteydi. Burada yetişen kavun, karpuz, meyve, sebze, şeker kamışı, çiçek çeşitleri, özellikle nilüfer çiçeği ticareti yapılmaktaydı. Üzüm, incir ve narlı tatlıların büyük bir kısmı ihraç edilmekteydi. Dönemin kaynaklarına göre Belh'te yiyecek, içecek, giyim kuşam ucuz ve boldur.[288] Belh'in çarşıları, pazarları, kervansarayları, hanları, otelleri, ticaret mallarının saklandığı depoları ve iplikçiler çarşısı bulunup köle tacirlerinin de faaliyet gösterdiği bir çarşısı vardır.[289] Belh ticaretine ek olarak el sanatlarının da büyük katkısı oldu. Bunlar arasında halı dokuma, deri işlemeciliği, çinicilik, seramik ve terzilik bulunmaktadır.[290] İstahrî'ye göre Belh'in başlıca meşhur ticari ürünleri arasında Bahti adı verilen develer, turunç ve nilüfer yer almaktadır.[291]

Belh arazisinin büyük bir bölümünü kuzeye doğru gittikçe genişleyen düzlükler ve dereler oluşturmaktadır. Güneye gidildikçe rakım yükselmekte ve dağ eteklerine doğru 1800 metreye kadar varmaktadır. Belh' in etrafının bağ ve bahçelerle çevrili olması, ikliminin kışın rüzgârlı ve soğuk, yazın ise sıcak ve nemli olup yüksek bölgelerine ise kar yağmaktadır.[292] Bu civardaki topraklar civardaki dağlardan nehirler vasıtasıyla gelmektedir ve şehir alüvyonlu topraklara sahiptir.[293] Şehirdeki şiddetli akıntıya sahip olan Ceyhun (Amuderya, Belh) nehri adeta bölgeye hayat verip yaz aylarında nemin artmasına neden olmaktadır.[294]

11. ve 12. yüzyılda Belh ve civarı zengin tarım alanlarından dolayı büyük önem kazandı. Belh şehri Belhab ve Hulum nehirleri suları sayesinde önemli bir verime ulaştı.

---

[287] Pırlanta, *a.g.e.,* s. 1000.
[288] Erkin, *a.g.t.,* s. 16-17, Pırlanta, *a.g.e.,* s. 994.
[289] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 131, Aganacov, *a.g.e*., s. 41, İbn Münevver, *Tevhidin Sırları: esraru't-tevhid fi makaatı'ş-Şeyh Ebi Said,* çev., Süleyman Uludağ, İstanbul:Kabalcı Yayınevi, 2004, s. 126.
[290] Erkin, *a.g.t.,* s. 94-96.
[291] İstahrî, *a.g.e.,* s. 294.
[292] Erkin, *a.g.t.,* s. 16.
[293] Pırlanta, *a.g.e*., s. 989.
[294] Mahdi, *a.g.e.,* s. 221-222, Erkin, *a.g.t.,* s. 10.

Belhab vadisinde su değirmenleri bulunmaktadır ve nehir Dehas adıyla bilinmektedir. Belhab vadisi 12 kola ayrılıp bu kollar Belh şehrinin etrafındaki bağ ve bahçelerin sulanması için kullanılmaktadır. Açılmış olan sulama kanalları şehrin birkaç km dışına uzanacak şekilde yapıldığı ve şehrin ekonomisine büyük bir katkı sunduğu görülmektedir. Yine aynı şekilde Bâmiyan'dan gelmekte olan nehrin 12 kola ayrılmasıyla şehre ulaşan su tamamen sulama amacıyla ve taşımacılıkta da kullanılmaktaydı.[295] Belh'in ticaretine etki eden faktörler arasında tarım, hayvancılık, madencilik, el sanatları ve vergiler bulunmaktadır.

3.3.1.1.Tarım

Selçuklu Türkleri ele geçirmiş oldukları bölgelerin verimli toprakları sayesinde toprak işlemeciliği, sulama, üretim ve ziraat teknolojisini de geliştirdi. Gelişmiş sulama sisteminin Belh'te bulunması neticesinde halk genellikle çiftçilikle geçimini sağlamaktaydı. Şehirde üzüm, yer mantarı, ağaç kavunu, turunçgiller, şeker kamışı, nilüfer çiçeği ve buğday yetiştirilmekteyken sadece hurma yetiştirilmemektedir. İhraç edilen ürünler arasında turunçgiller, zambak, buğday ve üzüm bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle üzüm ön plana çıkar ki şehirde 120 çeşit üzüm bulunmakta ve bu üzümlerde kendi aralarında kalitelerine göre ayrılmaktadır.[296] Belh'in yüksek tepelerinde birçok ilacın hammaddesi bulunur ve değerli bitkiler yetişmektedir. Sanayiye ham madde oluşturması açısından bu bitkiler oldukça önemlidir. Tekstil sanayisinde şehirde pamuk ve keten üretimi yapıldıysa bile bu üretim Nîşabur ve Merv kadar fazla olmadı. Bu tarım ürününden dokunan kumaşlar hem bu halleriyle hem de elbise şekline getirilerek ihraç edildi.[297] Belh şehrinin Moğol istilasına kadar buğday ambarı görevi gördüğü bilinmektedir.[298] Buğday ambarı olarak bilinen şehir başta Harizm olmak üzere birçok beldeye buğday ihracı yaptı. Belh, arazisinin genişliği ve tahılının fazlalığıyla ön plana çıkmaktadır. Belh'e bağlı bulunan şehirlerde de tahıl ürünleri üretilmektedir.[299]

[295] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 132, Aganacov, *a.g.e.,* s. 202.
[296] Metin, *a.g.e.,* s. 116, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 132, 138, Pırlanta, *a.g.e.*, s. 993, 999, İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 342.
[297] Pırlanta, *a.g.e.*, s. 993, 999, Aganacov, *a.g.e.*, s. 201-203, 241.
[298] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 141, Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 19, Pırlanta, *a.g.e.*, s. 999.
[299] Pırlanta, *a.g.e.*, s. 992, Cüveynî, *a.g.e.*, s. 153.

3.3.1.2.Hayvancılık

Belh'te yük hayvanları, binek hayvanlar ve koyun yetiştirilmekteydi.[300] Şehrin sınırları içinde bulunan Huttalan şehri Abbasiler, Gazneliler ve Selçuklular dönemine dair yetiştirdikleri atlarla bilinmektedir. Bu şehirde at pazarları bulunmakla birlikte Belh'e özgü develer de bulunmaktadır. Belh'te ki develer kervan taşımacılığı ve her türlü iş için kullanıldıkları için şehirde en fazla develer beslenmekteydi. Develer şehrin yakınındaki steplerde yetiştirildi ve dişi-erkek mükemmel bir ırk oluşturulduğu bilinmektedir.[301] Belh ve çevresin de ise özellikle step arazisinin fazlalığından dolayı koyun beslenmekte ve iyi cins atlar yetiştirilmektedir. Abdullah eş-Şahsi adlı bir tüccar bu cins atlardan bir at satın aldı. Bu atların yüksekliği kara arşını ile üç arşın, genişliği de yine kara arşını ile bir arşındır.[302] Belh'e bağlı Talûkan'da ise keçi yetiştiriciliği yapıldığı bilinir.[303] İstahrî, Belh ve civarına ilişkin "Bu bölgelerde en kıymetli hayvanlar Belh ve civarındandır. Soğuk ve karın en şiddetli olduğu yer ise Bâmiyân'dır."[304] Şeklinde genel olarak betimlemektedir.

3.3.1.3.Madencilik

Şehirde kurşun, kara boya, kükürt, gaz, petrol, arsenik ve uranyum gibi madenler bulunmaktadır. Bu madenlerin bazıları ilkel yollarla işletilmektedir.[305] Buna örnek olarak tüylü deri üzerine kum ve altın dolduğunu gördüklerinde o derileri alırlar ve güneşe karşı yere sererler, toprak kuruyunca onu alırlar ve yere serilmiş olan meşin halılara silkerler ve altınları toplarlardı. Belh'te söylendiğine göre, bu altın en iyi ve en saf ve en kırmızı altındır.[306] Belh gümüş madeniyle ünlü olup Huttalan sınırları içinde yer alan sıra dağların da fazla miktarda altın ve gümüş madeni bulunmaktadır.[307] Belh'te bulunan bu değerli madenler ticaretin etkin biçimde yapılmasını sağlayıp çok sayıda darphane kurulduğu bilinmektedir.[308]

3.3.1.4.El Sanatları

Belh'in ekonomisine tarım, hayvancılık ve madenciliğin yanı sıra el sanatlarının da katkısı oldu. Burada yaşayan insanlar kendi geçimlerini sağlayabilmek için birtakım

---

[300] Erkin, *a.g.t.,* s. 16-17.
[301] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 142, Pırlanta, *a.g.e*., s. 996, İbn Havkal, *a.g.e.* , s. 342.
[302] Yörükan, *a.g.e.,* s. 102.
[303] Pırlanta, *a.g.e.,* s. 996.
[304] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 29.
[305] Erkin, *a.g.t.,* s.16-17, Arifoğlu, "VII. Yüzyıl ile IX. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı", s. 10.
[306] Yörükan, *a.g.e.* , s. 101.
[307] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib"*, a.g.e., s. 16.
[308] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 21, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 134, 135, Metin, *a.g.e.*, s. 124.

el sanatlarını meslek haline getirdiler. Zamanla bu el sanatları gelişmiş ve şehrin ticaretine katkı sundu. Halı dokumacılığı, dericilik, karakul kuzuların postu, çinicilik, seramik, iplik dokuması, kumaş üretimi, dikiş, terzilik, marangozluk, tunç ve bakırcılık, demir, çapan(kaftan) dikimi gibi seçkin el sanatları günümüzde de varlığını devam ettirip ticarete katkı sunmaktadır.[309]

1) Halı: Belh'te halı dokumacılığına oldukça fazla önem verilir ve şehir de ünlü halıların üretilmesinin yanı sıra halı ticareti de yapılmaktaydı. Bu sanatı özellikle kadınlar büyük bir ustalıkla gerçekleştirirdi. Halılar genellikle dokundukları yerin ismini alırdı. Her şehrin kendine özgü renkleri, desenleri, dokuma şekilleri ve desenleri bulunmaktaydı. Burada dokunan halılar kaliteli ve sağlam olup halıların hammaddesinin şehirde bulunmasından ötürü doğal hammadde ve kökboyası kullanıldığı bilinmektedir.[310]

2) Dericilik: Belh'te kaliteli tilki derileri ve bu derilerden üretilen kürkler ihraç edildiği bilinir. Dericilik günümüzde de devam edip insanların rağbet ettiği bir meslek kolu oldu.[311]

3) Karakul Kuzuların Postu: Yeni doğan koyun yavrusunu annesi yalamadan kesilir, derisi soyulur, temizlenir ve kurutulurdu. Eğer anne yavrusunu yalarsa karakul postu elde edilemez çünkü bunda esas olan postaki kıvrımlı şekillerin alınmasıdır. Şapka ve elbiseler için kürk olarak kullanılmışlardır ve çok pahalıdır.[312]

4) Çinicilik: Belh'te bu el sanatının varlığı Hicri 3. ve 4. Yüzyıllara kadar dayanmaktadır. Bâlâ Hisar kalesi, Hoca Ebu Parsâ-î Veli Cami ve Hz. Ali'nin türbesinde çini örnekleri bulunmaktadır. Genellikle teknik olarak sırlanmış yuvarlak, eliptik ve dört köşeli şekilleri görmek mümkündür. Lacivert zemin üstünde beyaz, kırmızı, yeşil, sarı gibi geometrik şekiller ve bitki motifleri kullanıldı. Önemli mimari yapılarda, sivil mimaride ve çeşitli hediyelik süs eşyalarında genellikle çinicilik kullanılmıştır. Halıcılık gibi bu el sanatında da ham madde şehirde bulunmaktadır. Çinileri sırlamak için kurşun ve kalay kullanıldı. Renk vermek ve süslemek için çeşitli kökboyaları ve demir ve bakırın pasından elde edilen maddelerin birleşiminden oluşan madde kullanılmaktadır. Uzun ve zor bir iştir. [313]

5) Seramik: Diğer el sanatları gibi seramikte Belh'te uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. Hammaddesi halıcılık ve çinicilik gibi şehirde çıkartılır ve seramik haline getirilir. İnsan hayatı ve sağlığı için oldukça önemliydi. Cerh adı verilen masa

[309] Erkin, *a.g.t*., s. 93.
[310] Erkin, *a.g.t.,* s. 93-94.
[311] Şahin ve Arifoğlu, *a.g.e.,* s. 370, Erkin, *a.g.t.,* s. 94.
[312] Erkin, *a.g.t*., s. 94.
[313] Erkin, *a.g.t.,* s. 95.

şeklindeki bir tezgâh üstünde seramikler yapılmaktadır. Tezgâh ayak ve kendi ekseninde döner ve üstünde özel topraklardan üretilen çamurla seramikler şekillendirilir ve kurutulur. Daha sonra ise sırlama, kaplama, çeşitli nakışlar yapıldıktan sonra fırınlanır. Seramik şeklinde yapılan ürünler estetik ve kaliteli bir yapıya sahiptir. Üzerlerinde genellikle Arapça dualar, veciz sözler, hayvan tasvirleri ve Türkistan menşeili halı desenleri yer almakta ve en önemli tasvir edilen hayvan ise çift başlı kartal olarak bilinir.[314]

6) Dikiş: Genellikle evlerde bayanların yaptıkları dikişlerin meslek haline gelmesidir.[315]

7) Resim Sanatı: İslamiyet'ten önce resim sanatı Belh'te varlığını göstermekteydi. Ancak İslamiyet'in kabulünden sonra bölgede birçok yapı yıkıldığı yerine camiler inşa edildiği görülmektedir. Bu camilerin üstünde bitki, çiçek ve ağaç yaprakları gibi motifler görülebilir. Buna örnek olarak Noh Kümbet Camisini gösterebiliriz. Günümüzde halen Belh'te ki binaların ve camilerin duvarlarında lacivert renklerle süslenmiş resim sanatı bulunmaktadır.[316]

8) Çapan (Kaftan Dikimi): Belh'in çapanları oldukça meşhurdu. Erkeklerin giyindiği geleneksel kıyafettir. Halıcılıkta olduğu gibi çapanlarda şehirden şehire değişmektedir. Çünkü her bölgenin kendine özgü renk ve deseni bulunmaktadır.[317]

9) Kumaş Üretimi: Belh başta olmak üzere pamuklu kumaşlar, Horasan'ın pamuk yetiştirilen tüm şehirlerinde üretilmekteydi. Belh'te dokuma sanayisi gelişmiştir ve küçük atölyelerde işlenmekteydi. Dokunan kumaşlar elbise haline getirilerek ihraç edilir ve ticarete katkı sunardı.[318]

10) Hat sanatı: Belh'te eski çağlardan itibaren hat sanatına ilgi oldukça fazladır. Şehrin İslamlaşmasıyla birlikte hat sanatı daha fazla ilgi görmekteydi. Köşkler, camiler, mescitler, hanlar, kervansaraylar ve medreselerin duvarları hat sanatıyla süslenmekteydi. Buna örnek olarak Nevbahar tapınağının üzerine kaligrafiyle yazılan yazıları ve Zadiyan Minaresi üzerinde bulunan yazıları gösterebiliriz. Zadiyan Minaresi üzerinde bulunan yazılar Gazneliler döneminden itibaren günümüze kadar ulaştığı bilinmektedir. [319]

[314] Erkin, *a.g.t*., s. 95, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 143-144.
[315] Erkin, *a.g.t.,* s. 95.
[316] Mohammadi, *a.g.e*., s. 150-151, Arifoğlu, "VII. Yüzyıl ile IX. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın…", s. 23.
[317] Erkin, *a.g.t.,* s. 96.
[318] Şahin ve Arifoğlu, *a.g.e*., s. 382, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 142.
[319] Mohammadi, *a.g.e.,* s. 149-150.

3.3.1.5. Vergiler

Belh'in ekonomik olarak gelir kaynaklarından biri de vergilerdir. Belh'in çok iyi bir vergi toplama sistemi vardır. Belh'in vergi topladığı sınıflar şunlardır:[320]

1) Arazi Vergisi: Belh'in ekonomisi temelde tarıma dayandığı için bu vergiler halkın ziraatla uğraşan kesiminden alınmaktaydı. Devletin görevlendirdiği memurlar tarafından toplanırdı. Vergi memuru ve ziraatla uğraşan halk arasında daima sevgi, saygı ve güzel sözlerle vergiler alınmaktaydı. Ziraatla uğraşan halk genellikle köylerde yaşamaktaydı. Bu kişilerden alınan vergiler İslami kurallara göre öşür ve haraç olarak belirlenmekteyken bazen devletin bu miktarları artırdığı da görülmektedir.[321]

2) Mera ve Sürü Vergisi: Hayvancılıkla uğraşanlardan alınan vergidir. Günümüzde kırsal kesimde hâlâ bu vergi çeşidi devam etmektedir.

3) Yerel Memurlara Ödenen Resmi Vergi [322]

4) Esnaf ve Zanaatkârların Ödedikleri Vergiler

5) Göçebelerden Alınan Vergiler: Bazen mali sistemler iktidarların yıkılışlarını sağlayabilir.[323] Büyük Selçuklu Devletinin yıkılmasına da sebep olan bu vergidir.[324] Burada detaylıca anlatmayacağım çalışmamın giriş kısmında detaylı şekilde anlatılmıştır.

Vergilendirme sistemi üçe ayrılmaktadır:

1) Toprağa Göre Alınan Vergiler

2) Üretilen Malın Miktarına Göre Alınan Vergiler

3) Önceden Belirlenmiş Miktara Göre Alınan Vergiler[325]

İlimle uğraşan seyyid, imam ve şeyhlerden vergi alınmadı. Selçukluların uzun süren mücadeleleri halkın vergi yükünü artırdı ve ekonomik alanda sıkıntılar yaşandı.[326]

[320] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 147.
[321] Arifoğlu, "VII. Yüzyıl ile IX. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın…", s. 23.
[322] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 148.
[323] Nevzat Keleş, "Büyük Selçuklular Devrinde Şehirlerin İdaresi", MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 3/20, Bingöl, (2019), s. 302.
[324] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 149.
[325] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 148.
[326] Abdolvahid Soofizadeh, "Selçuklu Devleti Döneminde Horasan'ın Önemi", DTCF Dergisi, 63/1, Aksaray, (2023), s. 20.

4. İLMİ VE KÜLTÜREL HAYAT

Türkler, tarih boyunca Anadolu'ya gelmeden önce Horasan ve Maveraünnehir denilen bölgede yaşamaktaydı. Bu bölgede Semerkand, Şaş, Nesa, Serahs, Herat, Büst, Tirmiz, Belh, İsferayin, Merv, Tus ve Nîşabur bulunmaktadır. Selçuklu şehirlerinin oluşumunda İslami karakterler her zaman ön planda olmasından dolayı bu şehirler İslami anlamda bir ilim merkezi haline geldi. Maveraünnehir ve Harezm şehirlerinde yaşayan Türkler özellikle Buhara, Semerkand, Belh ve Urgenç gibi şehirler sonradan kurulan yeni şehirlere gelenek göreneklerini yansıttı.[327]

Büyük Selçuklu sınırları oldukça geniş olmasından dolayı İslam dünyasında seçkin kültür merkezleri burada bulunmaydı. Bunlar arasında bulunan Buhara, Fergana, Semerkand, Belh ve Merv gibi şehirler bilimsel ve kültürel faaliyetlerini sürekli gelişerek devam ettirmektedir.[328] Tarih boyunca Gazneliler, Karahanlılar ve Selçukluların pek çok medrese yaptırdıkları görülmektedir.[329] Özellikle Gazneliler döneminde Sultan Mahmud Gaznavi medrese benzeri eğitim kurumları yaptırdı. Fakat sistemli bir müfredat oluşturamadı. Buna rağmen Gazneliler döneminde pek çok âlim şehirde inşa edilen cami ve mescitlerde eğitim görerek yetişti. Selçuklulardan önce şahıslar aracılığıyla kurulan medreseler Selçuklular zamanında Nîşabur, Herat, Merv, Harged, Buşenç'te ve Belh gibi merkezi bölgelerde kuruldu. Bu bölgeler İslam coğrafyasının dört bir yanından gelen talebe ve âlimlerin ikamet ettiği coğrafyalar haline geldi. Bu medreselerde uygulanan müfredat-programlar, talebeler ve âlimler arasında ortak bir ilmi dilin oluşmasına katkı sağladı. Sonraki kurulacak olan medreselere de örnek oluşturmaktadırlar. Selçuklular tarih boyunca ilim öğrenme ve öğretme yeri olarak bilinen medreselere önem verdiler. Tuğrul Bey döneminde ilk medrese Nîşabur'da kuruldu, medreselerin tam olarak yaygınlaşması ise Alp Arslan dönemine denk gelmektedir. Camilerde ders veren âlimler ve onların öğrencileri için vakıf suretiyle yapılan ilk medrese Bağdat'taki Nizamiye Medresesidir. Daha sonra Bağdat Nizamiye Medresesi örnek alınarak ülkenin çeşitli bölgelerinde medrese yapımına devam edildi. Isfahan, Rey, Nîşabur, Merv, Belh, Herat, Basra, Musul, Hargerd, Buşenc ve Amul şehirlerinde kurulan ilk medreseler de yine Nizamiye adıyla eğitime devam etti. Bu medreseler aynı zamanda ilmin ve âlimlerin koruyuculuğunu

---

[327] Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, ve Salim Koca, ed., *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 133, Metin, *a.g.e.*, s. 30.

[328] Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, ve Salim Koca, ed., Türkler Ansiklopedisi, Cilt 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 820.

[329] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi…", s. 18.

yaptı. Çünkü Selçuklular din adamlarına önem verip, onlara karşı cömert davrandı. Âlimler de devletin kendilerini desteklemesi sonucu çalışmalarında süreklilik ilkesini geliştirdi. Bağdat, Tûs, Isfahan, Herat ve Belh gibi şehirlerde kurulan bu büyük medreseler öğretim kurumlarını hızlıca geliştirdi. Selçuklular tarih boyunca ilim öğrenme ve öğretme yeri olarak bilinen medreselere önem verdiler. Tuğrul Bey döneminde ilk medrese Nîşabur'da kuruldu, medreselerin tam olarak yaygınlaşması ise Alp Arslan dönemine denk gelmektedir. Camilerde ders veren âlimler ve onların öğrencileri için vakıf suretiyle yapılan ilk medrese Bağdat'taki Nizamiye Medresesidir. Daha sonra Bağdat Nizamiye Medresesi örnek alınarak ülkenin çeşitli bölgelerinde medrese yapımına devam edildi. Isfahan, Rey, Nîşabur, Merv, Belh, Herat, Basra, Musul, Hargerd, Buşenc ve Amul şehirlerinde kurulan ilk medreseler de yine Nizamiye adıyla eğitime devam etti. Bu medreseler aynı zamanda ilmin ve âlimlerin koruyuculuğunu yaptı. Çünkü Selçuklular din adamlarına önem verip, onlara karşı cömert davrandı. Âlimler de devletin kendilerini desteklemesi sonucu çalışmalarında süreklilik ilkesini geliştirdi.[330] Bağdat, Tûs, Isfahan, Herat ve Belh gibi şehirlerde kurulan bu büyük medreseler öğretim kurumlarını hızlıca geliştirdi.[331]

Sencer döneminde ise Belh gibi önemli kültür merkezinde ilmi tartışmalar yapıldı ve bu tartışmalara halktan herkesim katılabildi.[332] Sencer döneminde hoşgörü ilkesini benimseyen Selçuklular ilmi münazaralar gerçekleştirdi. Merv, Belh ve başka kültür merkezlerinde oturumlar halinde gerçekleştirildi. Bu münazaralar o kadar çok yaygındı ki kadınlar da katıldı ve bir gelenek haline geldi.[333] Sultan Sencer, edip, şair ve âlimleri himaye edip kollardı. Sencer halkın şikâyetlerini dinler, din âlimlerine hürmet eder, onlara yakınlık gösterir ve herkese adaletle hükmederdi. Sencer bazı kaynaklarda Sultan Melikşah ile birlikte örnek hükümdar kategorisinde gösterildi. Sencer döneminde Büyük Selçuklu devlet teşkilatı en ileri seviyeye ulaştı ve Münşeat Mecmualarının birçoğu da bu döneme aittir. [334]

Nizamiye medreseleri yapılırken özellikle uygun coğrafi konumlara dikkat edilip gelişigüzel bir yere yapılmadı. Medrese yapılabilecek beldelerin yanında o beldede ders verebilecek bir ilim adamının bulunması gerekmektedir. Nizamiye medreselerinin yapılmış olduğu şehirler şöyledir: Bağdat, Belh, Nîşabur, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Amul, Musul, Fûsenc, Harcird, Rey, Ceziretü İbni Ömer, Zebîd, Huzistan ve

[330] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 966-967.
[331] Güzel, Çiçek, ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 6, s. 40, Piyadeoğlu, *Dakikalar İçinde Selçuklular...,* s. 154.
[332] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 206.
[333] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 968.
[334] İslam Ansiklopedisi, "Sultan Sencer" maddesi. s. 511.

Zahir'dir.[335] Nizamiye medreselerinde devlet için yetişmiş adli, dini, mali ve bürokratik alanlarda çalışacak insanlar eğitim almaktadır. Nizamiye medreselerinden mezun olan öğrenciler devletin yüksek mevkilerinde yetkili kimseler olarak çalışmaktadır. Her dönem hâkimiyet kazanan hükümdarlar ve devlet adamları medrese açarken kendilerine Nizamiye medreselerini örnek almaktadır.[336]

Selçuklular sadece Şâfî mezhebi üzerinden eğitim yapan Nizamiye medreselerini değil diğer Ortodoks mezheplerine ait medreselerini de destekledi. Buradaki amaçları mezhep birliği sağlamak ve yıkıcı mezheplerin dışındaki bütün görüşleri desteklemektir.[337] Belh'te kurulmuş olan Nizamiye Medresesinin Şâfiî kurallarına göre eğitim vermesinden dolayı Belh'li Hanefiler Sünni olduklarından bu medresede ders veremediler. Medresenin müderrisleri Belh'li fakihlerden ziyade farklı şehirlerden getirilen Şâfî fakihlerdir.[338]

Horasanda Nizamiye medreselerinin dışında Nîşabur, Herat, Belh ve Merv de başka medreselerde eğitim faaliyetlerinde kullanılmaktadır. Belh şehri özellikle eğitim merkezi olması açısından önem taşımaktadır. Şehirde Nizamiye Medresesinin yanı sıra Tekişi Medrese-i Kuze, Mescid-i Ser-i Seng adında medreselerde bulunmaktadır. Buna göre şehirde pek çok medrese bulunup hâkimiyet sağlamış olan hükümdarların hâkimiyetleri süresince şehirde bir medrese inşa ettirdikleri görülmektedir.[339]

İslamiyet'in kabulünden sonra Belh'te artık yeni bir dönem başladı. İslam'ı daha iyi öğrenip dini anlamda yeni çalışmalar yapıldı. Belh'te birçok müfessir, muhaddis, kelamcı, fakih, sûfî, coğrafyacı ve diğer ilim alanlarında âlimler yetişti. Bu âlimler daha sonra farklı coğrafyalara gidip İslam'ı yaydılar ve böylelikle Belh diğer İslam merkezleri gibi önemli bir konuma yükseldi. Şehir İslam kültürü ve medeniyeti için önem arz etmektedir. Belh birçok devlete başkentlik yaptı ve onların din, ilim ve kültür merkezi de oldu.[340]

Belh nüfusunun dörtte birini din adamları, fakihler, talebeler ve aileleri oluşturmaktadır. Nizâmülmülk vezir olmadan önce Belh'te divan işleriyle görevlendirildi ve şehrin ilmî ve ictimaî açıdan gelişmesi için çalıştı. Nizâmülmülk vezir olduktan sonra Belh'te Belh Nizamiye medresesini kurmak istedi.[341] Yapılan araştırmalara göre medrese Nizâmülmülk'ün Belh'te olduğu sıralarda yapılmadığı

[335] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 1375.
[336] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 1375.
[337] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 1375.
[338] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 118, 124, Seyfullah Kara, *"Mezhep Kavgaları"*, İstanbul: İz Yayınları, 2003, s. 67.
[339] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 173, 198, 205-206.
[340] Mahdi, *a.g.e.,* s. 240.
[341] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 120.

anlaşılmaktadır. Tam olarak yapılış tarihi bilinmese de elimizde bulunan tek kesin bilgiye göre Ebu Ali Hasan b. Ali Vahşî el- Belhî' nin ömrünün sonlarına doğru yapıldığı bilinmektedir. Bu medrese hakkında sadece bazı müderris, muhit ve talebe isimleri dışında başka bilgilere günümüzde ulaşılamamaktadır.[342]

Belh şehrinde Moğol istilasından önce 400 adet medrese bulunduğu bilinmektedir. [343] Belh Nizamiye Medresesi 1153 yılında Oğuzlar'ın saldırıları sonucunda harap oldu ve Moğollar'ın Belh'i ele geçirmesiyle bölge tamamen boşaltıldı. Medrese ise yıkıma uğradı ve içerisindeki kaynaklar, tarihi eserler ve kitaplar yok oldu.[344]

4.1.Belh Nizamiye Medresesi Müderrisleri ve Talebeleri:

Büyük Selçuklular döneminde talebe ve müderrislerin neredeyse tamamına yakını uzun ve zor ilmi yolculuklar yaptı. Bu müderris ve talebelerden bazıları gittikleri bölgelerde kalıcı oldu. Bundan ötürü bazı âlimler doğdukları bölgelerden farklı bölgelerde müderrislik yaptı. Belh Nizamiye medresesinde de farklı bölgelerde doğmuş, Belh' te müderrislik yapan âlimler bulunmaktadır.[345] Bu alimler; Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. Ca'fer el-Belhî (ö. 1078), Ebü'l Kasım Abdullah b. Tâhir b. Muhammed Şehfûr el-İsferâyînî et-Temîmî (ö. 1095), Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ebü'l-Kasım Abdullah b. Tâhir, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Belhî (ö. 1108), Ebü'l- Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem es-Senâ'î (ö. 1131), Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. el- Leys et-Talûkanî (ö. 1141-1142), Ebû Sa'd Âdem b. Ahmed b. Esed el-Herevî Sâbık ez-Zeker (ö. 1141-1142), Ebü'l-Fütûh Nasrullah b. Mansûr b. Sehl ed-Dûvînî (ö. 1151-1152), Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Belhî (ö. 1161), Reşîdüddîn Muhammed Vatvât b. Muhammed el-Ömerî el-Fârûkî (ö. 1177), Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir Esirüddîn-i Ahsîketî (ö. 1181), Bahaüddin Veled (d. 1151- ö. 1231), Katran b. Mansûr-ı Tirmizî (ö. ?) ve Ebü'l-Mehâsin el-İsferâyînî et-Temîmî(ö.?)'dir.

1) Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. Ca'fer el-Belhî (ö. 1078): Aslen Vahş şehrinde doğdu, Irak, Cibâl, Şâm ve Mısır'da eğitim aldı. Daha sonra kendi doğduğu topraklara döndüğünde Nizâmülmülk'ün isteğiyle Belh Nizamiye medresesinde görev yapmaya başladı. El- Eczâü'l- vahşiyyât isimli eseri vardır.[346]

---

[342] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 120-121.
[343] Mahdi, *a.g.e.,* s. 232.
[344] Yeşildurak, *a.g.e.,* s. 120-121.
[345] Yeşildurak, *a.g.e.,* s. 165.
[346] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 194-195.

2) Ebü'l Kasım Abdullah b. Tâhir b. Muhammed Şehfûr el-İsferâyînî et-Temîmî (ö. 1095): İsferâyîn'de doğdu ve ilk ilim tahsilini ailesinden alıp sonrasında Nîşabur'a gitti. Nîşabur'da Abdülgafir el-Fârisî, Ali b. Muhammed et-Tırâzî ve Abdurrahmân en- Nusrevî' den hadis semâ etti. Belh'te yaşadığı dönemler de Ebû Mansûr el-Bağdâdî ve Nâsirü'l-Ömer'den ilim tahsil etti. Belh'te önemli bir konuma ulaştı ve Nizamiye medresesinde ders verdi. Zengin ve cömerttir. 1095 yılında Belh'te vefat etti.[347]

3) Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ebü'l-Kasım Abdullah b. Tâhir: Fakih, münazir ve vaizdir. Babasının ölümünden sonra Belh Nizamiye Medresesi'n de ders verdi.[348]

4) Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Belhî (ö. 1108): Belh'li olup Nizamiye medresesinde müderrislik yaptı.[349]

5) Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem es-Senâ'î (ö. 1131): Köklü bir aileye mensuptur iyi bir eğitim aldı. Eserlerinin büyük bir bölümünü Belh şehrinde yazdı fakat daha sonra Karnâme-i Belh ilk mesnevisinde âlim ve şairleri hicvettiği için şehirden ayrılmak zorunda kaldı.[350]

6) Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. el-Leys et-Talûkanî (ö. 1141-1142): Fakih, mutasavvıf ve usul âlimi olup Belh Nizamiye medresesinde hocalık yaptı. Sübkî, onun bazı eserlerinin nüshalarının zeyllerinde "el- Leys" nisbesini gördüğünü aktarmaktadır. 1142 Mart ayında vefat etti.[351]

7) Ebû Sa'd Âdem b. Ahmed b. Esed el-Herevî Sâbık ez-Zeker (ö. 1141-1142): Aslen Herat'lı olup Belh şehrinde yaşadı. Nahiv, lüğat ve münazarada mahir, şair ve edip bir âlim olup Belh Nizamiye medresesinde Reşîdüddin Vatvât onun öğrencisiydi. Nizamiye medresesinin en eğlencelisidir ve şiirlerinde de heyecanlı bir üslup kullandı. 1142 Mart ayında Belh'te vefat etti.[352]

8) Ebü'l-Fütûh Nasrullah b. Mansûr b. Sehl ed-Dûvînî (ö. 1151-1152): Bağdat'ta İmam Gazali'nin öğrencisiydi ve ondan fıkıh öğrendi. Önce Horasan'a gelip Merv ve Nîşabur'da ikamet etti. Birçok ünlü âlimden dersler aldıktan sonra Belh'e geldi ve Belh Nizamiye medresesinde hocalık yaptı. 1152 Ocak ayında Belh'te vefat etti.[353]

9) Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Belhî (ö. 1161): İsminden anlaşıldığı üzere Belh' lidir ve döneminin meşhur olan bir Şâfiîi

[347] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 121, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 195.
[348] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 121.
[349] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 195.
[350] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 199.
[351] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 122, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 195, 267.
[352] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 123, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 195-196.
[353] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 124, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 195-196.

fakihidir. Eğitimci kişiliğiyle ilk önce Belh'te Râ'ûm mescidinde sonra Nizamiye medresesinde müderrislik yaptı. Fıkıh ve usul ilminde iyi olmasının yanında birçok ilimde de bilgi sahibi olup 1161 yılının Ocak ayında vefat etti.[354]

10) Reşîdüddîn Muhammed Vatvât b. Muhammed el-Ömerî el-Fârûkî (ö. 1177): Aslen Belh'lidir ve Belh Nizamiye medresesinde eğitim gördü. Ebû Sa'd Sâbık ez- Zeker ve Şeyh Ebû Sa'd Âdem b. Ahmed El- Herevî'nin talebesidir. Hayatının büyük bir bölümünü Harezm'de geçirdi. Harezm' de Zemahşerî' nin öğrencisi oldu. Arapça ve Farsça yazdığı eserleri sebebiyle büyük bir üne ulaştı. Kendi döneminin şair ve belagat sahiplerinin üstadıdır. Çeşitli şehirlerden âlimler ve şairler onunla beraber ilim yapmak için yanına gelirlerdi. Şairlik yönüyle bilinmez yüksek rütbe ve mevkilere de çıktı. Üslubunun sert olmasından dolayı bazı şairlerce sevilmedi ve hicvedildi. Küçük boylu ve sivri dilli olmasından dolayı ona "Vatvât" ismi verildi. Sultan Sancar döneminde bir beytinde "Atsız saltanat tahtına çıktı. Selçuk ve Selçuk hanedanı devleti sona erdi." Sözleri üzerine Sancar sinirlendi ve onun yedi parçaya bölünüp öldürülmesini emretti fakat daha sonra bu kararından vazgeçti. 1177 yılında vefat etti.[355] Eserleri arasında bulunan Hadâyıku's sihr onun en önemli eseri olup şiir, kitâbet istifa ve teressül san'atı hakkında da eserleri vardır.[356]

11) Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir Esirüddîn-i Ahsîketî (ö. 1181): Aslen Ahsiket'lidir. İlim öğrenmek için Belh şehrine geldi ve burada uzun süre yaşamını sürdürdü. Oğuzlar'ın Sultan Sencer'i esir ettiği yıllarda Horasan'da bulundu. Kendine ait Divan'ı vardır ve ilmi olarak tüm bilgileri kasidelerinde bulunmaktadır.[357]

12) Bahaüddin Veled (d. 1151- ö. 1231): Aslen Belh'lidir ve babası Belh'in en büyük âlimlerindendir. Küçük yaşından itibaren dini ilimler, hikmet ve tasavvuf alanında eğitim aldı. Belh halkı onun ilmine çok güvenir ve onun vaaza başladığı vakitlerde etrafına toplanırlardı. Daha sonra kendisini Sultan Muhammed kıskanmaya başlayınca Bahaüddin ona kırıldı ve 1208'de müridleriyle beraber Belh'ten çıktı. Kendi müridleriyle beraber Hac için yola çıktılar ve bu yolda zahiri ve batini ilimlerden yararlandılar. Rum diyarında talim ve terbiyeyle dönemin âlimlerinin en büyüğü oldu. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin babasıdır.[358]

13) Katran b. Mansûr-ı Tirmizî (ö. ?): Aslen Tirmizli olup Belh şehrinde yaşadı. Sencer döneminde Belh'in valisi Emir Muhammed b. Kamac adına

[354] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 122, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 195.
[355] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 203, Emir Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, Çev., Necati Lügal, İstanbul: Kervan Yayınları, Cilt 1, 1977, s. 130-135.
[356] Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, Cilt 1, s. 135, Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 123.
[357] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 203.
[358] İslam Ansiklopedisi, M. Nazif Şahinoğlu, TDV, 1991, Cilt 4, "Bahâeddin Veled" maddesi, s. 460-462.

Kavsnâme'yi yazdı. Dönemin pek çok şairi onun öğrencisi olmasından dolayı şairlerin üstadı olarak bilinir. Örneğin Enverî, Reşîdi-i Semerkandî, Ruhî, Levâyihî, Şems-i Simkeş, Adnânâ, Küser-i Humhâne ve Belh-Maveraünnehirde yetişen birçok şair onun kendi öğrencileri arasındadır.[359] O döneminin sadece doğa, ilim alanında değil her alanda en iyi şiirleri yazan şairidir.[360]

14) Ebü'l-Mehâsin el-İsferâyînî et-Temîmî(ö.): Faziletli ve güvenilir bir münâzır ve fakihtir. İlmi seyahatlerde bulundu ve Belh Nizamiye Medresesi'nde semâ' yoluyla hadis dinledi ve bir süre hocalık yaptı. [361]

Nizamiye medreselerinde hocalara ücret verilmektedir. Öğrencilerin ise yeme içme ve barınma ihtiyaçlarını ücretsiz bir şekilde vakıflar karşılamaktadır. Böylelikle eğitim alması mümkün olmayan öğrencilerde eğitim aldı.[362] Belh'te hadis, tefsir, felsefe, coğrafya, fıkıh ve tıp gibi alanlarda âlimler yetişti ve bu âlimler daha sonra Bağdat ve Dımaşk gibi önemli ilim şehirlerine dağıldı. Bu âlimlerin İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesinde önemli katkıları vardır.[363] Belh'li birçok âlim, şair ve sûfi ünü ile tanınmaktadır. Birçok yazar Belh şehrinin ilim ve medeniyet tarihindeki önemli konumundan dolayı şehir hakkında eser yazmaktadır.[364] Eklemek gerekir ki Arap ilim tarihinde Belh'li âlimlerin doğrudan ilişkisi olduğu gibi İran'ın medeniyet tarihi bakımından da yine Belh'in önemi büyüktür.[365] Şimdi Belh'te dünyaya gelen veya şehirde yetişen âlim, şair ve sufileri inceleyelim:[366]

4.2.Belh'de Bulunan Âlimler

Belh halkı ilim, edebiyat, fıkıh gibi zor ilimlerle ilgilenmişlerdir. İstahrî'ye göre Horasan'da en fazla âlim, fakih ve ulema Merv ve Belh'te yetişmiştir.[367] Selçuklular döneminde Belh şehrinde yetişen ve Belh şehrinde bulunan ünlü âlimler şunlardır:[368] Ahmed el-Velvalicî (ö. 1047-48), Nâsır-ı Husrev (Ebû-Muîneddin Nâsır-ı Husrev-i Kubâdyâniyy-ül-Mervzî) (d.1003-1004-ö.1074-1077), Ebû Ali Vahşî el-Belhî (ö. 1078), Es'ad b. Muhammed b. İsmail b. Ebu'l-Kâsım el-Belhî (d. 1086-1087), Muhammed Ebu el- Kesir el-Belhî (ö. 1117-1118), Muhammed b. el-Hüseyin es-Simincânî (ö. 1110-1119), Ebû Hâtim İsfizârî (ö. 1121'den önce), Muhammed el-Hasan el-Zali (ö.1123),

[359] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 207, Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, Cilt 1, s. 106.
[360] Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, Cilt 1, s. 106.
[361] Yeşildurak, *a.g.e.,* s. 124.
[362] Güzel, Çiçek ve Koca, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 966-967, Piyadeoğlu, *Dakikalar İçinde Selçuklular...,* s. 154.
[363] İslam Ansiklopedisi, "Belh" maddesi. s. 411.
[364] Mahdi, *a.g.e.,* s. 233.
[365] Erkin, *a.g.t.,* s. 77.
[366] İslam Ansiklopedisi, "Belh" maddesi. s. 411.
[367] İbn Havkal, *a.g.e.* , s. 339, İstahrî, *a.g.e*., s. 296.
[368] Güzel, Çiçek, ve Koca, *a.g.e.,* Cilt 5*,* s. 1293.

Ebu'l-İshak İbrahim b. Osman b. Muhammed eş-Şebîhî (ö. 1129-1130), Ebü'l-Mecid Hakîm Mecdûd b. Âdem es-Senâî el-Gaznevî (ö. 1131), Ömer Hayyâm (d.1039/1048 arası- ö.1132?), Muhammed Aşburgani (ö.1140-1141), Ebû Said Muhammed b. Ali (ö. 1141), Ebû Sa'îd Muhammed b. Ali et-Tehhân (ö. 1142), Şerefüzzaman Seyyid Muhammed b. Yûsuf el-İlâkî (ö. 1142), Ebu'l-Feth Zahiruddîn Abdurreşîd b. Ebû Hanîfe Abdurrezzâk el-Velvâlicî (ö.1146), Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Burhâneddîn Ali b. Muhammed el- Belhî el-Hanefî (ö. 1153), Ömer b. Mahmud el-Belhî (ö. 1163-1164), Ebû'ş-şucâ' Ömer b. Muhammed b. Abdullah el-Belhî (ö. 1167), Evhâdüddîn Muhammed (Ali) b. Muhammed b. İshâk el-Ebîverdî Enverî (d.-ö.1189?), Muhammed Zahid el- Belhî (ö.1188-1189), Ebü'l-Kâsım el- Belhî (ö.), Muhammed b. Ali el-Ebrişemî (ö.).

1) Ahmed el-Velvalicî (ö. 1047-48): Hanefi mezhebine mensuptur ve Horasan'ın önemli fakihlerindendir. Riyazet'e önem verip aklını kaybetti. Âlim ve imamları ağır bir şekilde eleştirdi.[369] Merv ve Serahs arasında öldürüldü.[370]

2) Nâsır-ı Husrev (Ebû-Muîneddin Nâsır-ı Husrev-i Kubâdyâniyy-ül-Mervzî) (d.1003-1004 -ö.1074-1077): 1004 yılında Horasan bölgesinin Belh şehrinin Kubâdiyan kasabasında dünyaya geldi. Hayatının büyük bir bölümünü Belh'te geçirdi. Buna kanıt olarak Sefernâme isimli eserindeki sözleri "Ey ikindi yeli, Belh ülkesinden geçersen evime uğra, nasıllar? Bir sor, bir araştır bakalım" gösterilebilir.[371] Zekeriyyâ-İbn-i Muhammed-el-Kazvini'den naklen Abdülvehhab Tarzî, Âsâr-el-bilâd" isimli eser de Yemgan maddesinde Nâsır-ı Husrev'in Belh'te padişah olduğunu ve Belh halkının ona isyan ettiğini ve Belh'ten kaçarak Yemgan'da sihirle yaptırdığına inanılan güzel ve sağlam kaleye sığındığını ifade etmektedir.[372] 11. Yüzyılda İran edebiyatında çok önemli bir konumda bulunmaktadır. Nâsır-ı Hüsrev'in babası devlet dairesinde çalıştığından dolayı o da ailesi gibi bürokrasi ve ekonomi eğitimi aldı. Yirmili yaşlarında Belh'te Gazneli Mahmud ve sonrasında oğlu Mes'ut'un döneminde kâtiplik görevinde bulundu ve 1040 yılında Selçuklu hizmetinde çalışmaya başladı. Onun Sefernâme isimli eserinin başında "Ben kâtipliği iş edinmiştim. Padişaha ait mallara ve işlere bakan bir adamdım. Divan işleriyle uğraşırdım." Sözlerini söylemektedir. Selçuklu hizmetindeyken sarayda önemli bir konumda bulunmaktaydı, içki meclisleri dahi onsuz kurulmazdı fakat ilerleyen yaşlarında kâtiplik görevini bırakıp ruhani hayata

[369] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 24-25.
[370] İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 9, s. 413.
[371] İslam Ansiklopedisi, İslam Ansiklopedisi, Nihat Azamat, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, "Nâsır-ı Hüsrev" maddesi. s. 395, Nasır-ı Hüsrev, "Önsöz", s. 1.
[372] Nasır-ı Hüsrev, "Önsöz", s. 1.

yönelip Hacca gitti.[373] Hac dönüşünde ise İsmaili mezhebine girdi ve Fatımî halifesinin Horasandaki dâîsi oldu. O, Belh ve Horasan'a olan hasretini "Bu hor ve hüzünlü garip tarafından Horasan'a kim sorar ki: Bensiz halin nasıl? Sen, bensiz perişan bir hale düşmediysen bile, ben, sensiz fena bir haldeyim" şiiriyle dile getirdi.[374] Horasan da yazmış olduğu şiirlerde "Huccet, sefîr, me'mur, me'zun," mahlaslarını kullandı.[375] Bu görevi almasından dolayı Belh'e döndü ve Bâtınî mezhebini yaymaya başladı. Siyasi güçler onu Karmatî, mülhid ve Râfize diye adlandırınca onlara dini propaganda içerikli şiirlerle cevap verdi. Söylemiş olduğu şiirler arasında Selçuklulardan önceki hanedanların iyi olduğunu ve bundan dolayı onları hasretle anardı. Abbasi halifeleri ve Selçuklu haneden üyelerini ise dev ve firavuna benzetirdi. Çağrı Bey döneminde ünlenmeye başlayan Nâsır-ı Husrev Alp Arslan döneminde de sıkı bir gözleme alındı ve 1074-1077 yılında öldü.[376] Büyük Selçuklular edebi hayatta Sünnî düşünceye bağlı olduklarından dolayı Bâtınîlik düşüncesi taraftarı olan Nâsır-ı Hüsrev'i iyi bir şair olmasına rağmen devlet hanedan üyelerini yermesi ve Bâtınilik düşüncesini yaymasından dolayı ona gereken değer verilemedi. Onun tutumuna karşılık hanedan ve devlet üyelerinin onu desteklememesi oldukça normaldir.[377]

Risâletü'n-nedâme fî zâdi'l- kıyâme isimli eser Nasır-ı Hüsrev hakkında yazılmış bir otobiyografi eseridir. Bu metni Takıyyüddin el- Kâşî Farsça 'ya tercüme etti ve tezkiresinin sonuna ekledi.[378]

Eserleri:

1) Sefernâme: Horasan bölgesinden başlayıp Selçuklu coğrafyası dâhilin de bulunan şehirlere yaptığı yolculukları ve gördüklerini aktarır. Gittiği her şehirde halkın yaşayışı, etnik yapısı, konuşulan diller, ticari hayatı, tarım ürünleri, çarşılar, camiler, türbeler ve mimari yapılar hakkında bilgi vermektedir. Bir nevi bir coğrafi kaynak niteliğindedir.[379] Onun hayatının (1045-1052) yedi yıllık dönemi hakkında bilgiler içermektedir.[380]

Selçuklu tarihi açısından en önemli eseri Sefernâme olup diğer eserleri arasında Divân, Sa'âdetnâme, Güşâyiş ü Rehâyiş, Câmi'u'l Hikmeteyn, Zâdü'l-müsâfirîn, Rûşenâ'înâme, Vech-i dîn ve Hânü'l-ihvân bulunmaktadır.[381]

---

[373] İslam Ansiklopedisi, "Nâsır-ı Hüsrev" maddesi. s. 395.
[374] Nasır-ı Hüsrev, "Önsöz", s. 25.
[375] İslam Ansiklopedisi, "Nâsır-ı Hüsrev" maddesi. s. 395.
[376] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 22.
[377] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 24.
[378] İslam Ansiklopedisi, "Nâsır-ı Hüsrev"maddesi. s. 395.
[379] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 22-23.
[380] İslam Ansiklopedisi, "Nâsır-ı Hüsrev" maddesi. s. 395.
[381] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 22-24, İslam Ansiklopedisi, "Nâsır-ı Hüsrev" maddesi. s. 396-397, Nasır-ı Hüsrev, "Önsöz", s. 25-27.

3) Ebû Ali Vahşî el-Belhî (ö. 1078): Nizâmülmülk'ten hadis öğrenmek amacıyla yaptığı uzun seyahatler ve yaşadığı zorlukları anlattıktan sonra onun için Belh Nizamiye Medresesi kuruldu. Bu medresede hadis ve fıkıh dersleri verildi.[382]

4) Es'ad b. Muhammed b. İsmail b. Ebu'l-Kâsım el-Belhî (d. 1086-1087): Belh'te doğdu ve hadis ilminde ün kazandı.[383] Belh şehrinde önemli eserler olarak Muhammed b. Ukayl el-Belhi "Tarihu Belh", Ebu Zeyd el-Belhi " Feza'ilü Belh", Şeyhülislam İbrahim b. Ahmet "El Mu'cemü'l- kebir fi 'ulema'i Belh", Şeyhülislam Yunus b. Tahir "el-Behce", Ebu Halef Muhammed b. Abdülmelik et-Taberi "Sülvetü's-sabirin" Nasırüddin Muhammed b. Yusuf es- Semerkandiî "Tarihu Belh" eserlerinin yazdı.[384]

5) Muhammed b. el- Hüseyin es-Simincânî (ö. 1110-1119): Ebû Ca'fer olarak bilinmekte olan fakihlerden birisidir. Fıkıh ilmini öğrendikten sonra imla ilmini öğrenmek için Belh'e gitti. Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde üne kavuştu. Belh'te vefat etti.[385]

6) Ebû Hâtim İsfizârî (ö. 1121'den önce): Asıl adı Ebû Hâtim Muzaffer b. İsmâîl İsfizârî'dır. Ağırlık teknolojisi, matematik, mekanik ve astronomi bilimlerinde eserler yazdı. İbnü'l- Esîr'e göre "Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Melikşâh, 1074-1075 yıllarında Yezdücerd Takvimi'nde bulunan hataları düzeltmek ve kendi adına bir rasathane kurmak için ünlü vezir Nizâmülmülk'ün de desteği ile astronomi bilginlerini İsfahan'da bir araya toplamıştır."[386] Bu toplantıda Belh şehrine giden ve orada eğitim alan Ömer Hayyâm'da bulunmakla birlikte toplam sekiz kişi vardır. Ebû'l Muzaffer el- İsfizârî Horasan, Herat ve Belh şehirlerinde bulundu.[387]

7) Ebu'l-İshak İbrahim b. Osman b. Muhammed eş-Şebîhî (ö. 1129-1130): Aslen Gazneli olup, Belh'te yaşadı. Bir süre müderrislik yapmak için Merv Nizamiye medresesinde kaldıktan sonra tekrar Belh'e döndü. Türkler hakkında kasideleri bulunmaktadır.[388]

8) Ebü'l-Mecid Hakîm Mecdûd b. Âdem es-Senâî el-Gaznevî (ö. 1131): Çocukluk ve gençlik yıllarını Gazne'de geçirmiş olan meşhur şair esas dönüşümünü Belh'te yaşadı. Vaktinin büyük bir bölümünü halvet ve uzlet halinde geçirdi. Dönemin de yazdığı eserler de züht ve uzlet gibi konularda ün kazandı. Hayatının son

---

[382] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 70-71.
[383] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 214.
[384] İslam Ansiklopedisi, "Belh" maddesi. s. 411.
[385] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 220.
[386] İbnü'l-Esîr, *a.g.e*., Cilt 10. s. 97.
[387] Seyfettin Kaya, "Selçuklular Döneminde Astronomi", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ, (2018), s. 112-113.
[388] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 196.

dönemlerinde mesneviler yazdı. Herat, Serahs ve Nîşâbur bölgelerinde sûfîlerle tanıştı. 1112 yılında Belh'ten Serahs'a gitti ve Horasan kadısının yanında bulundu. En önemli özelliği Horasan'ın ilk sûfîsidir.[389]

9) Ömer Hayyâm (d.1039/1048-ö.1132?): Büyük Selçuklu döneminin en önemli bilim adamlarındandır ve asıl adı Ebû'l-Feth Gıyâsüddîn Ömer b. İbrâhîm el-Hayyâm'dır. Horasan eyaletinin Nîşabur şehrinde dünyaya geldi. Hayatının ilk dönemlerinde Belh, Tus ve Merv'de ikamet etti. Onun şiirlerinin yanı sıra mensur eserleri de önemli bir konumdadır. [390] Döneminin en büyük astronomi bilimcilerindendir. Eğitim hayatının büyük bir kısmını Nîşabur ve Semerkant'ta geçirmiş olmasına rağmen genç yaşta bilim, kültür ve sanat merkezi olan Semerkant, Buhara ve Belh'e gitti. Belh şehrinde Şeyh Muhammed el- Mansûrî'den matematik dersi aldı. Eğitim hayatında Belh şehrinin de payı vardır. Felsefe, astronomi, matematik, cebir, kimya, geometri, fizik, tıp, edebiyat, musiki, dil, fıkıh, tarih ve kırâat alanlarında çalıştı. [391] İsfahan Rasathanesi'nde Yezdicerd takvimini düzeltmek için yapılan çalışmalar da Ömer Hayyâm on sekiz yıl çalıştı. Bu çalışmalar sonucunda Güneş yılı esaslı Celali Takvimi oluşturuldu. Büyük Selçuklu Devletin'de bu takvim astronominin geliştiğini göstermektedir.[392]

10) Muhammed Aşburgani (ö.1140-1141): Belh Cuma Camisi Hatibidir.[393]

11) Ebû Said Muhammed b. Ali (ö. 1141): Sencer döneminde Belh'te yaşamış ve Belh'te ölmüş bir doktordur. Çalışma alanı özellikle Basûr hastalığıdır.[394]

12) Ebû Sa'îd Muhammed b. Ali et-Tehhân (ö. 1142): Beyhak asıllıdır ve Nîşabur da doğdu ancak hayatının büyük bir bölümünü Belh'te geçirdi. Çok sayıda eser ve şiiri vardır. Eserlerinde genellikle tıpla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Kitabü'l-bevâsir isimli eseri vardır.[395]

13) Şerefüzzaman Seyyid Muhammed b. Yûsuf el-İlâkî (ö. 1142): Sultan Sencer döneminde yaşamış olan önemli bir hekimdir. Birçok aklî ilimle ilgili eserler telif etti. Edebiyat, tefsir ve matematiği iyi seviyede bilirdi. Eserlerini genellikle Arapça ve Farsça yazdı. Alâüddin b. Kamac'ın hizmeti altında hayatının bir döneminde Belh'te bulundu ve 1142 yılında Katvan savaşında öldürüldü. Mecmu' fi't-tıbb, Kitâbü'l- esbâb

[389] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 185-186.
[390] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 248.
[391] Kaya, *a.g.e.*, s. 113-115.
[392] Kaya, *a.g.e.*, s. 117.
[393] Azad, *a.g.e.*, s. 123.
[394] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 25, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 236.
[395] Yeşildurak, *a.g.e.,* s. 224, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 238.

ve'l-alâmât, el- fusûl el- İlâkiyye, Kitabü'l-levâhık, Dost-nâme, Sultan-nâme ve Kitab fi'l-adedi'l-vefk isimli eserleri vardır.[396]

14) Ebu'l-Feth Zahiruddîn Abdurreşîd b. Ebû Hanîfe Abdurrezzâk el-Velvâlicî (ö.1146): Velvalic'te doğdu. Belh, Buhara ve Semerkand gibi önemli şehirlerde eğitim aldı. Fatâva'l-velvâlicî adlı eseri vardır.[397]

15) Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Burhâneddîn Ali b. Muhammed el- Belhî el- Hanefî (ö. 1153): Belh'e bağlı Toharistan'ın köylerinden birinde dünyaya geldi ve asıl adı Ali'dir. Buhara' da bulunan imamlardan fıkıh öğrendi, Mekke, Bağdat muhaddislerinden hadis dinledi ve Dımaşk'a gitti. Bâbü'l-Berîd'de bulunan Sâdriyye Medresesi'nde müderrislik yaptı ve vaaz verdi daha sonra bu medrese Belhîyye Medresesi olarak anıldı. Emir Tarhân'ın kendi evinde Burhâneddîn için bir medrese yapıldı ve ders verdi. Hâtun mescidinde de ders verdi. Çevre bölgelere ilmi seyahatler düzenledi ve hadisler dinledi. 1153 yılında Dımaşk'ta vefat etti. [398]

16) Ömer b. Mahmud el-Belhî (ö. 1163-1164): Şiirlerine ve Belh'te kâdılkudâtık yaptığına bakıldığında iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Kadılık görevinde Kadî Şüreyh'e, şiir ve nesir yazımında döneminin Ebu İshak es-Sâbî'i ve Ebû Nüvâs'ı olarak adlandırıldı. Kadı Hamîdüddin olarak da bilinmektedir. Asıl ününü Bediüzzaman el- Hemedânî ve Harîrî'nin Arapça makamelerinin etkisi altında yazmış olduğu Farsça "Makamât" adlı eserinden aldı. Nizâmî-i Arûzî, 1156-1157 yıllarında yazmış olduğu Çehâr Makale' sinde bu eserden bahsettiğine göre müellif 1156'da yazmaya başladığı kitabını bir yıl içinde tamamladı. Eser tam olarak 24 konu ile ilgili 23 makama ve bir hâtime olacak şekilde ele alınmaktadır.[399] Farsça yazdığı eserlerinde kafiyeli, zor bir üslup yöntemini kullandı. Belh şehri hakkında kimin yazdığı belli olmayan bir hicivin Enverî'ye atfedilmesi sonucu Enverî Hamîdüddin'e sığındı ve kendi döneminin en büyük şairi olan Enverî'nin takdirini kazandı.[400]

Hamîdî' nin eserleri arasında Vesîletü'l-'ufât ilâ ekfi'l-kifât, Hanînü'l-müstecîr ilâ hazreti'l-mücîr, Ravzatü'r-rızâ fî medhi Ebi'r-Rızâ, Kadhu'l-muganni fî medhi'l-mu'annî, el-İstigâse ila ihvâni's-selâse, Münyetü'r- râcî fî cevheri'tâcî ve Sefernâme-i Merv vardır.[401]

17) Ebû'ş-şucâ' Ömer b. Muhammed b. Abdullah el-Belhî (ö. 1167): İlk dönemlerde el- Bistâmî olarak bilinirdi fakat daha sonra Belhî nisbesini aldı. İlk

[396] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 224, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 237.
[397] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 224-225.
[398] Yeşildurak, *a.g.e*., s. 157, Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 225.
[399] İslam Ansiklopedisi, Tahsin Yazıcı, TDV Yayınları, 2003, Cilt 27, "Makamât-ı Hamıdı" maddesi. s. 417, Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 24.
[400] Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", s. 24.
[401] İslam Ansiklopedisi, "Makamât-ı Hamıdı" maddesi. s. 417

eğitimini babasından gördü daha sonra ise önemli âlimlerden hadis ve fıkıh ilimlerini öğrendi. Müftü, münazaracı, müfessir, vaiz, edip ve şair kişiliklerine sahiptir. Belh'te vefat etti.[402]

18) Muhammed Zahid el-Belhî (ö.1188-1189): Belh Cuma Camisi hatibi Muhammed Aşburgani'nin hocasıdır. Hatiblerin hatibi unvanı taşımaktadır ve büyük bir imamı hatiptir.[403]

19) Evhâdüddîn Muhammed (Ali) b. Muhammed b. İshâk el-Ebîverdî Enverî (d.-ö.1189?): Asıl adı Evhadüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî'yi Ebîverdî'dir. Hayatı hakkında fazla bilgi bilinmemektedir fakat şairliğiyle övgüler topladı. Döneminde hiç kimse onun kadar iyi şair olamadı. Sultan Sencer'in methiyecisidir ve Oğuz lideri Tuti Bey içinde şiirler yazdı. Felsefe, kelâm, mantık, riyâziyyât edebiyatı, astronomi ve astroloji alanlarında çok iyi bir eğitimi vardır. Şiirlerinde Enverî mahlasını kullandı. (Daha önceleri Hâverî mahlasını kullanmaktadır fakat hocasının isteği üzerine Enverî mahlasını kullandı.) Enverî, astroloji bilgisine güvenerek 1186 yılında Merv'de bulunduğu sırada büyük bir fırtına çıkacağına dair farklı kehanetlerde bulundu fakat bunlar gerçekleşmedi. Bu kehanetleri yüzünden tepkiyle karşılandı ve Belh'e kaçtı. Belh'te ise Belh halkını hicveden Harnâme isimli manzumenin onun üstüne atfedilmesi üzerine Belh sokaklarında kadın kılığında dolaştırıldı ve Kâdü'l-Kudât Ebû Bekr Hamîdî onu kurtardı. Gazel, kaside, rubai ve kıtalar bulunan Divan'ı en önemli eseridir. Divan'ın da 322 tane gazel vardır. 1189 yılında Belh'te vefat etti.[404]

20) Ebü'l-Kâsım el-Belhî (ö.): 11. Yüzyıl astronomi âlimlerindendir ve el-Medhâl fi ilm-i nücum isimli eseri vardır. [405]

21) Muhammed b. Ali el-Ebrişemî (ö.): Aslen Nîşaburludur ve Sultan Tuğrul b. Muhammed'in hasta olduğu dönemde onu Belh'te tedavi eden bir hekimdir. [406]

Belh şehrinde eğitim alanında el sanatlarına da ayrı bir önem verildi. Bunlar arasında hat sanatı, resim, çinicilik vb. alanlar bulunmaktadır. Bu el sanatları mimarimizde pek çok alanda kullanım alanı buldu.[407] Hat sanatını edipler, şairler, tarihçiler, coğrafyacılar, hadis, fıkıh ve tefsir ilmiyle ilgilenenler eserlerini yazarken kullandılar. Böylelikle hattatlık ve kâtiplik mesleği ortaya çıktı. Hat sanatını belirgin örnekleri Belh'in en büyük tapınağı olan Nevbahar'da bulunmaktadır. Yine aynı şekilde

[402] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 234.
[403] Azad, *a.g.e.,* s. 123.
[404] Kaya*, a.g.e*. s. 137-138, Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, s. 125-130, Yeşildurak, *a.g.e.,* s. 204-205, Paul, *a.g.e*., s. 325, Azad, *a.g.e*., s. 131.
[405] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 220.
[406] Yeşildurak, *a.g.e.,* s. 230.
[407] Mohammadi, *a.g.e.,* s. 148.

Nevbahar mabedinde kaligrafiler de vardır.[408] Yine şehirde günümüze ulaşan Zadiyan köyündeki cami minaresinin üzerinde de hat sanatı vardır.[409]

Resim sanatı ise İslamiyet'ten önce Belh'te mabetlerin üzerinde kullanılmaya başladı. Mabetlerde genellikle insan ve hayvan figürleri bulunmaktadır. İslamiyet'in yayılmasıyla insan ve hayvan figürü bulunan mabetler yıkıldı ve yerine camiler inşa edildi. Yıkılmayan yapılar sadece çiçek, doğa resmi bulunan yapılardır buna örnek olarak günümüze ulaşan Noh Kümbet Camisi verilebilir.[410]

Şehirde yaşayan maddi durumu iyi olan aileler köşklerine ve saraylarına resim sanatı yaptırdı. Gazneliler dönemin de de köşk, saray, cami gibi yapılarda resim sanatına rastlandı. Camilerde gösterişsiz resim sanatı kullanılırken saray ve köşklerde gösterişe oldukça özen gösterildi. O dönemin eserlerinden kerpiçten yapılanlar günümüze ulaşmazken tuğla ve kesme taştan yapılan binaların bir kısmı günümüze ulaştı.[411]

Çini sanatı da aynı şekilde Belh'te yapıldı. Şehir çini sanatındaki başarısından dolayı Horasan'ın en güzel şehirleri arasında yerini aldı. Genellikle şehirdeki çini süslemelerinde mavi renk tonlar kullanıldı. Buna örnek olarak günümüze ulaşan Hz. Ali'ye ait olan türbenin süslemelerinde de mavi renk tonlamalar kullanıldı.[412]

4.3.Belh Coğrafya Ekolü

İslam coğrafyacılığının 9. ve 10. yüzyılları klasik dönemlerini oluşturmaktadır. 10. yüzyılda Belh coğrafya ekolü ortaya çıktı ve bu ekolün en önemli temsilcileri arasında Belhî (934), İstahrî (952'den sonra), İbn Havkal (977'den sonra) ve Makdisî (M. 10. yüzyılın sonları) olduğu görülmektedir.[413] Ekole adını veren Belhî'nin bir eseri vardır. Fakat İstahrî, 930-933 yılları arasında Belhî' nin çalışmasının genişletilmiş bir düzenlemesi olduğuna dair De Goeje' nin görüşü hala daha kabul görür.[414]

Belh coğrafya ekolünün ilk temsilcileri arasında bulunan İstahrî bu ekolün temel özelliğinin Müslüman olmayan ülkelerin dışarıda bırakılmaması ve ayrıntılı bir biçimde İslam ülkelerinin coğrafyası üzerinde durulması üzerine kurulduğunu aktarmaktadır. Ekolün kurucusu Belhî' nin yazdığı eseri genişletmiş olduğu iddia edilmektedir ve bu görüş kabul görmektedir.[415] Eserinin başında eserini 20 bölgeye ayırdığını ancak bu

[408] Mohammadi, *a.g.e.,* s. 148-149.
[409] Mohammadi, *a.g.e.,* s. 150.
[410] Mohammadi, *a.g.e.,* s. 150.
[411] Mohammadi, *a.g.e*., s. 150-151.
[412] Mohammadi, *a.g.e*., s. 151.
[413] Murat Ağarı, "Irak Ve Belh Coğrafya Ekolleri Ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî Ve İstahrî", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, (2007), s. 169-170.
[414] Ağarı, *a.g.e*., s. 178-179.
[415] Ağarı, *a.g.e*., s. 178-179.

taksimin "yedi iklim" teorisi ile bağlantılı bir taksim olmayıp sadece İslam ülkelerini ilgilendiren bir taksim olduğunu belirtti. Bundan dolayı Belh coğrafya ekolü ortaya çıktı ve Irak coğrafya ekolü ile arasındaki temel ayrım noktası oldu. Yine İstahrî, Türklerin yaşadıkları bölgeleri İslam ülkeleri içinde ayrı bir başlık olarak ele aldı.[416]

Belh ekolü İslam dünyasının coğrafyasını inceledi. Ekolün temsilcileri coğrafya analizlerinde Mekke'yi merkez olarak gösterdi. Ekolün önemli temsilcilerinden İbni Havkal kendi eserinin giriş kısmında İslam ülkelerini iklim iklim, bölge bölge ele aldı ve bunu rivayetlerle de destekledi.[417]

Murat Ağarı, Irak ekolü ve Belh ekolü arasındaki farklar için şu değerlendirmeleri yaptı. "Her iki eserin (İbn Hurdazbih ve Ya'kûbî) Belh ekolü eserlerinden ayrılan bir özelliği ise Kur'an ayetlerine eserlerinde yer vermemeleridir. Sadece İbn Hurdazbih'te birkaç yerde Kur'an ayetiyle bağdaştırmaya rastlanırken bu ayetler herhangi bir olaya açıklamada değil, tamamen konunun gerektirdiği bir ortam içerisinde kullanılmaktadır. İbnu'l-Fakîh'ın eserinde ise coğrafi bilgiler dışında sosyo-kültürel bilgiler vardır. Diğer taraftan Belh ekolünün temsilcilerinden el-Makdisî kendinden önceki coğrafya âlimlerinin eserlerini değerlendirirken İbnü'l-Fakîh' in eserini birçok kıymetsiz ve alakasız şeyle doldurduğunu belirtti. Yine aynı konuya Kâtip Çelebi' de değindi.[418]

4.4.Belh'te Dini Hayat

Belh, kadim bir tarihe sahip olduğu gibi kadim bir inanca ya da inançlarada sahipti. Kavşak noktasında olması hasebiyle Belh, Çin ve Hindistan'daki Budizm, İran'daki Zerdüştlük ile 7.yy'da yayılan İslam dininden etkilendi. Belh'e hâkim olan her dinin taraftarı kendi dini ritüellerini yapacakları mabetler inşa ettiler.

Budizm'in, Horasan bölgesinden sonra Belh'te de yayıldığı görülmektedir. Budizm'in şehirdeki en önemli unsuru eski tarihlere dayanan ve eski mabetlerden birisi olan Nevbahar (Navasanghara veya Nevavihara) mabedidir. Bu mabet şehirde Budizm'in başlangıcını teşkil etmektedir. Nevbahar mabedi şehrin güney tarafında bulunmaktadır ve hükümdar tarafından yaptırıldığına dair rivayetler vardır. Fadâ'il-i Belh'te kaydedildiğine göre ise Nevbahar, Bermekilerden Fadıl b. Yahya'nın ataları tarafından inşa edildi. Fedail'i Belh'de geçen ilginç bir bilgiye göre Fadıl b. Yahya, Nevbahar tapınağının inşasından duyduğu utancı telafi etmek için şehrin ulemasından

[416] *"Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib", a.g.e.*, s. 189.
[417] Salih Özer, "İlk Dönem Müslüman Coğrafyacılarda Dini Referans (Ayet-Hadis) Kullanımı Irak Ekolünden: İbn Hurdazbih (Ö. 300)- Ya'kubî (Ö. 292)- İbnu'l-Fakih (Ö. III-IV) Belh Ekolünden: İstahrî (Ö. 340)-İbn İbn Havkal (Ö. H.4.Asır)- El-Makdisî (Ö. 390) Örnekleri", *Journal Of Islamic Research,* Sayı 32, (2021), s. 167-168.
[418] Özer, "İlk Dönem Müslüman Coğrafyacılarda Dini …", s. 169, 173.

kendisine bir görev vermelerini talep etti. Bunun üzerine ulema şehrin içinden geçen bir su kanalı inşa etmesi gerektiğini söylemişlerdir ve oda bunu yaptı.[419] M. Takihan Hekim'e göre ise mabet, İranlı sultanlar tarafından yapıldı. Çeşitli nakış ve renklerden oluşan değerli mücevher ve taşlar ile süslenerek, değişik figür ve resimlerin çizildiğini belirtmektedir. Mabedin çok büyük olduğunu ve kubbe yüksekliğinin 100 zir'a[420] olup, ipek kumaştan yapılan saltanat bayrağının dalgalanınca Tirmiz'den bile görülebileceğini aktarmaktadır. Mabedin güney avlusunda Buda'nın leğeni, dişi, süpürgesi ve kıymetli süs eşyaları vardır. Kuzey tarafında bulunan elmas ve kıymetli taşlarla süslenmiş olan kubbenin 200 fit (yaklaşık 60 m.) yüksekliğindedir. [421]

Nevbahar mabedi hakkında tarihçiler farklı görüşler belirtir; Habibi, mabedin avlusundan Belh nehrinin geçtiğini söylemektedir.[422] Yine ek olarak Nevbahar mabediyle ilgili Mihrabî' den naklen Erkin, mabedin ateşgede olduğunu, bu mabede farklı bölgelerden üst düzey insanların ziyarete geldiklerini, her gün ayinler yapıldığını, bu mabedi yaptıran ailenin büyük ve saygın kişilerden oluştuğunu, Abbasiler dönemin de valilikler verildiğini ve mabedin kıymetli taşlarla süslendiğini söyledi.[423] Nevbahar mabediyle ilgili bir diğer görüşü de İbni Fakih, Muhtasar-ı Kitâbu'l Buldân adlı eserinde dile getirdi. O, bu mabedin haç görevini yapanların ziyaret ettikleri bir yer olduğunu, mabette putlara tapıldığını, bu tapınağı hidayete ermek için araç olarak kullandıklarını, mabedin her tarafının bayraklarla süslendiğini, kıblesinin yüz zir'a yükseklikte bulunduğunu, mabedin çevresin de hizmetçilerin ve muhafızların yaşadıkları üçyüzaltmış tane oda bulunduğunu, mabedin sahibinin Bermekiler olduğunu, Çin ve Kabil hükümdarlarının dini olarak bu mabede bağlı olduklarını, onların en büyük puta tapmak suretiyle hac görevini yaptıklarını söyledi.[424] Fadâ'il-i Belh'e göre ise Acem diyarında cahiliye döneminde Nevbahar isimli bir tapınak vardı. Bu tapınak Zerdüştlerin yeri olarak bilinirdi. Horasan'da şeytanın evi vardı ve buraya da yine Nevbahar derlerdi. Zerdüştler için kutsal olan bu yerde aynı zamanda İbn Şavdab her güneş yılının başında Toharistan, Hindistan, Türkistan, Irak, Suriye ve Büyük Suriye'den insanlar gelir ve yedi gün boyunca Nevbahar da kutlama yaparlardı. Nevbahar hem bir tapınak hemde bir manastırdır. Hem dini eğitim alanıdır hem tapınım

[419] Azad, *a.g.e*., s. 178.
[420] Zir'a (Arşın): Dirsekle Orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eder. Zaman, mekân, nesnenin cinsi, ölçen kişiye göre farklılık gösterir. İslam Ansiklopedisi, Mehmet Erkal, TDV Yayınları, Cilt 3, 1991, "Arşın" maddesi.
[421] Mahdi, *a.g.e*., s. 224-225, Erkin, *a.g.t*., s. 27-28.
[422] Abdulhey Habibî, *Tarih-i Afganistan Ba'd ez- İslam*, Tahran: Dünya-i Kitap Yayınları, (t.y.), s. 666.
[423] Erkin, *a.g.t.,* s. 28.
[424] İbn Fakih, *Muhtasar-i Kitâbu'l- Buldân*, Beyrut: Darû'lehya el- Arabî Yayınları, (t.y.), s. 293.

alanıdır. Budist mimarisinin önemli bir eseridir. İçinde yüz tane sütünlu yer vardır. Her birisi bir rahibe hitabe edildi.[425]

Nevbahar mabedini önemli kılan unsurlar arasında hem Budist hem Zerdüşt tapınağı olması, uzak ve yakından insanların mabedi bilmesi, Müslümanlar için Mekke-Medine ne kadar önemliyse Budist ve Zerdüştler içinde Nevbahar o kadar önemli olması bulunur. Fadâ'il-i Belh'e göre Nevbaharı daha detaylı tanımak için Çinli Budist rahipler tarafından yazılan seyahat belgelerine bakmamız gerekir. Çinli bir Budist rahip 630' ların başında Müslüman akınlarının bölgeye başlamasından 10 yıl önce bölgeyi ziyaret etti ve bölgeyi detaylı bir şekilde tarif etti. Onun aktardığı bilgilere göre Nevbahar tapınağı bir Budist tapınağıdır. Belh şehrinin tamamında 100 Budist kalacak yer, 3000 rahibe ev sahipliği yapan bir yer olduğunu aktarır. Yine Nevbahar açık ara bütün manastırların en büyüğüdür ve Çinli Rahibe göre Budizm'in en eski yapılarını burada görmek mümkündür. [426]

İslamiyet'in yayılmasıyla hızlı bir değişim yaşayan şehirde Nevbahar mabedinin önemini kaybetmeye başladığına dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır peki gerçekten Nevbahar madedi önemini kaybettimi bu soru üzerinde durmak gerekir ki Fadâ'il-i Belh'e göre insanlar İslamiyet sonrasında Nevbahar tapınağının çevresinde türbeler inşa etmişlerdir ve kutsal olan mabed yine kutsal olmaya devam etti. Azad'a göre İstanbul'da Ayasofya Bizans imparatoru tarafından ele geçirildiği zaman başkent olarak Osmanlıların eline geçtiğinde Ayasofya camiye çevrildi ve Ayasofyada ki Hristiyan ikonik dekorosyanlarının üzeri kapatıldı. Ancak Nevbahar mabedinin bir camiye çevrilmediği söylemektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak İslamiyetten sonra da Nevbahar mabedinin önemini koruduğunu söyleyebiliriz.[427]

4.4.1. Belh'te Mezhepler

9. yy'da İran coğrafyasında Hanefî, Şâfiî, Hanbelî, Şiî ve İsmâilî mezhepleri bulunmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti döneminde Horasan'da bu mezhepler sürekli mücadele halindeydiler. Çünkü Büyük Selçuklu Devleti'nin bürokrasi sistemi kurulurken Sünnî mezheplerde Selçuklu idaresinde söz sahibi olmak istediler. Selçuklular Sünnî mezhebinden olup Hanefî mezhebi ulemasını destekliediler. 13 ve 14. yüzyıl tarihçi ve coğrafyacılarından Hamdullah el-Müstevfi (ö. 1340) Tarih-i Güzide'de Selçukluların iyi, pak ve temiz Sünnî mezhebinden olduğunu söyler fakat Şâfiî mezhebi zamanla Selçuklu Devletinde daha da güçlendi. Çünkü Selçuklu veziri Nizâmülmülk

[425] Azad, *a.g.e.*, s. 78-82.
[426] Azad, *a.g.e.*, s. 79-80.
[427] Azad, *a.g.e.*, s. 82-85.

(ö.1092) itikadi olarak Eş'ari, mezhep olarak Şâfiî'liğe mensuptu. Nizâmülmülk, Hanefî ve Şâfiîlerin dışındaki hiçbir mezhebi kabul etmeyerek Şiî ve İsmâilî mezheplerine karşı 30 yıl boyunca mücadele etti. Hatta bu mezheplerle mücadele için Sultan Alparslan ve Sultan Melik Şah döneminde Bağdat başta olmak üzere Horasan, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Mâverâünnehir, Suriye ve Anadolu'nun farklı yerlerinde Nizamiye Medreseleri kurdurdu..[428]

Hanefîlik

Büyük Selçuklu Devleti, Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyasında kurulduğu dönemde Hanefîlik mezhebi burada çok güçlü oldu. Çünkü Ebû Hanife'nin öğrencilerinden Ebû Yûsuf, Abbasî halifesinin baş kadısıydı. Ebû Yûsuf Hanefî mezhebinden olan kadı, muallim ve vaizleri buraya gönderdi. Böylece Hanefî mezhebi hem İran ve Orta Asya coğrafyasında hem de Selçuklu yönetiminde etkili oldu. 13. yy'ın başlarında İran'da Hanefîlik mezhebi kelâmî bakımdan Mu'tezile, Neccâriye, Kerrâmîyye, Mürcie ve Cebriye şeklinde kısımlara bölündü. Horasan, Mâverâünnehir ve Fergana'daki Hanefîler ise Cebrîliğe mensup oldu. [429]

İbnü'l-Esir'in (ö. 1233) "El-Kamil Fi't-Târih" adlı eserinde mezheplerine göre zikredilen âlim sayısı, verirken 175'i Şâfiî, 26'sı Hanefî, 25'i Hanbelî, 4'ü Şiî, 3'ü Mu'tezilî ve 1'i Mâlikî olarak verdiği bu âlimlerden 42'sinin Horasan'da olduğunu belirtir. İbni Hallikân'ın (ö. 1282) "Vefeyâtü'l-Aʿyân ve Enbâʾü Ebnâʾi'z-Zamân Mimmâ Sebete Bi'n-naḳl Evi's-Semâʿ ev Esbetehü'l-ʿAyân" adlı eserinde ise zikredilen âlim sayısı, Şâfiî 60, Hanbelî 3, Hanefî 2, Mu'tezilî 1 olmak üzere toplam 66'dır. Bu âlimlerin 15'i Horasan'da yetişti.[430]

İslam dini Belh üzerinden Maverraünnehir ve Türkistan' a yayıldı. Belh' te yüzlerce ulema, âlim ve müellif farklı alanlarda ve çoğunluğu Arapça olmak üzere yüzlerce cilt kitap telif etti. 'Ata b. Musiret, Dehhak b. Mezahim, Belhî, Mukatl b. Süleyman, Mukatl b. Hayyan Belhî, Ebuzeyd Belhî, Ömer b. Meymun b. Reman Belhî bunlardan bazılarıdır. Tarih-e Belh'in müellifi İbni Havkal'a göre ise Horasan'ın en necip milleti din, ilim ve fıkıh alanında ileri giden Belh halkıdır. Bu halkın dörtte biri ulema, fıkıhçı, öğretmen ve dini medrese öğrencileri ile tarikat ehli ve bu gibi tariklerden oluşuyordu. Sem'anî de Belh şehrinden sayısız âlim çıktığını ve bunların hepsinin büyük ve salih insanlar olduğunu aktarır.[431]

---

[428] Abdurrahman Gülmez, "Selçuklu Devleti Ve Sünni Mezheplerin Şiî - Bâtinîlerle Mücadelesi", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26/2, (2021), s. 343-344

[429] Gülmez, "Selçuklu Devleti Ve Sünni Mezheplerin Şiî - Bâtinîlerle Mücadelesi", s. 357-358.
[430] Gülmez, "Selçuklu Devleti Ve Sünni Mezheplerin Şiî - Bâtinîlerle Mücadelesi", s. 344.
[431] Rahmanî Velevî, M.- Çağatayî M., *Tarih-e Ulemaye Belğ*, Meşhed, Cilt 1, 1383, s. 70-74.

Şâfiîlik

11. yy'da Selçuklu hâkimiyetindeki Horasanda en büyük ve güçlü mezhep Şâfiî mezhebiydi. Çünkü bu mezhep Selçuklu sultanları ve Nizâmülmülk tarafından destekleniyordu. 11. yy'da Şâfiî mezhebinin büyük ulemalarının çoğu Horasan coğrafyasındaki Nîşâbur şehrinde ortaya çıkmıştır. Şâfiî uleması Horasan'daki büyük bir şehirde toplanıp kendilerine bir reis seçerlerdi. Bu mezhebe bağlı olan Sultan Sencer seçilen bu Şâfiî reislerine menşur verirdi. 11. asırda yaşamış Şâfiî mezhebinin önemli ulemasından biri "el-Fark Beyne'l Fırâk" adlı eserin müellifi Abdülkâhir el-Bağdadî'dir. 11. yy'da Horasan'da Selçuklu topraklarında yetişen önemli Şâfiî ulemaları şunlardır; Ebûbekir Bâkıllanî (ö. 1013), İbni Fûrek (ö. 1016), Abdullah b. Ahmed Kefal Sâğîr, Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf Cuyuni, İsmail b. Abdurrahman (ö. 1056), Ebû Osman Sâbûnî, Merv'de Abdurrahman b. Muhammed Fevranî (ö. 1068), Abdülmelik b. Abdullah-İmamü'l Haremeyn Cüveynî (ö. 1085), Ebû Hamid Muhammed Gazâlî (ö. 1111), Horasan'ın meşhur hanedanlarından Sem'ânî hanedanına mensup fıkıhçı ve Şâfiî lerin Horasan'daki şeyhi, Abdülkerim b. Muhammed b. Mensur Sem'ânî(ö. 1113). [432]

4.4.2.Belh'te Tasavvuf Ekolleri

Belh'te tarih boyunca ilim adamlarına ve medreselere verilen önem kadar tasavvufi ekollere ve zühd ehline de önem verildi. Derviş, çilleci ve münzevi olarak Belh şeyhleri çeşitli ritüeller gerçekleştirdiler. Bu ritüeller az konuşma, ölçülü yeme, düzenli oruç, az uyku, daha fazla dua, meditasyon, şükür ve sadaka, türbe hacılığı ve ziyaret, dürüstlük, derin bakış açısı ve keramet adı verilen mucizeler şeklinde tarif edilir. Burada amaç sağlıklı bir zihindir, zahidin dünya ile bağı neredeyse yok gibidir ancak yine de zahidin Allah'la doğrudan mistik bir bağ kurmasına gerek yoktur. Bu bağı kurması gereken kişi muhtemelen sufidir. Sufizme ilişkin Selçuklu dönemi isimlerine baktığımızda ise şairler olarak karşımıza Senaî (ö.1114-1115), Ömer Hayyam (ö.1123) ve Attar (ö.1221) çıkmaktadır. Yine ulemadan gazi unvanlı inanç savaşçılarından bahsetmek gerekir ki Belh'in islam hâkimiyetine geçiş sürecinde bu unvana sahip kimseler olduğu gibi bölgenin Müslümanlaşmasından sonra bu ünvanın çokda yaygın kullanılmadığını söyleyebiliriz.[433]

Şehir de sufilik ve tekkelerin yaygınlaşmasıyla idari yapıya dini yapıda karışmaya başladı. Büyük Selçuklular daima ilmi ve tekkeleri destekledi. Böylelikle tasavvufi

[432] Gülmez, "Selçuklu Devleti Ve Sünni Mezheplerin Şiî - Bâtinîlerle Mücadelesi", s. 355.
[433] Azad, *a.g.e.*, s. 125-129.

ekoller rahatlıkla faaliyet gösterdi.[434] Selçuklular döneminde Horasan eyaletinde Melâmetîlik, Câmîyye ve Çiştiyye tasavvuf ekolleri bulunmaktaydı. Belh, tasavvuf hareketlerinin merkezi konumundaydı.[435]

4.4.1.1.Melâmetîlik

Melâmetîlik bir tasavvufi düşünce olarak 9. yüzyılda Horasan bölgesinde ortaya çıktı ve daha sonraki dönemlerde tüm İslam coğrafyasında yayıldı. Melâmet kelimesi sözlükte kınamak, kötülemek ve ayıplamak anlamlarına gelir. Genel olarak ise Tanrı ile beraber olmak için sırrını gizlemek, yakınlık ve kulluk için kendini kınamak, halka sadece kusur ve kabahatlerini gösterip iyi yönlerini gizlemek esasıyla onların kınamasını sağlamaktır.[436] Kurucusu Hamdûn Kassâr'dır ve ismine binaen Kassârîlik olarak da adlandırılmaktadır. Hamdûn Kassâr'ı melâmetîlik ekolü düşüncülerine yönlendiren sufi Ebû Türâb en- Nahşebî'dir. Nahşebî'den istifade eden Ahmed b. Hadraveyh de Melâmetiliğin ilk temsilcilerindendir. Hamdun Kassâr, kılık kıyafet, tören, adet gelenek ve devamlı olan zikir meclisleriyle Allah'a ulaşılamayacağını belirtmiş ve böyle düşünenlere karşı çıktı. Özellikle Horasan eyaletinin Merv, Nîşabur, Herat ve Belh gibi önemli şehirlerinde yayıldı. 10. yüzyıldan itibaren de Irak, Suriye ve Anadolu'ya kadar ulaştığı görülmektedir. Muhammed Ma'şuk et- Tusî, vesilesiyle bu akım Türkmenler tarafından da desteklendi. Selçuklular döneminde Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî en önemli temsilcilerindendir. Bu tasavvufi düşünce sadece Büyük Selçuklu döneminde değil tarihin ilerleyen dönemlerinde de Ebû Ali el- Farmedî'nin katkılarıyla etkisini göstermeye devam etti. Melâmetilik ekolü düşünce yapısı diğer ekollere de tesir etti.[437]

Bu ekolün özellikleri ise şunlardır:

1) İlme önem verildi ve insanlar geçimlerini çalışarak sağladı

2) Ameli esas aldılar

3) Bâtınî haller zâhiri durumlara etki etmez. Bundan dolayı onların asıl hallerini kimse fark edemez.

4) İbadetlerini gizlemeye çalışırlar.

5) Üstünlük yalnızca iyilik ve hayrı esas almakla olur.

---

[434] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 259.
[435] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 176.
[436] Sadık Armutlu, "Erken Dönem Fars Şiirinde Kalenderîler ve Kalenderîlik Olgusu", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi Klasik Türk Edebiyatı Özel Sayısı*, 6/3, Ağrı, (2022), s. 30.
[437] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 262, Bolat, *a.g.e*. s. 16, Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 176-177, İslam Ansiklopedisi, Nihat Azamat, Ankara: TDV Yayınları, 2004 "Melâmet" maddesi. s. 24, Arifoğlu, " VII. Yüzyıl ile IX. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın…", s. 61, İslam Ansiklopedisi, Mustafa Kara, TDV Yayınları, Cilt 15, "Hamdûn Kassâr" maddesi. s. 455, İslam Ansiklopedisi, Mustafa Kara, TDV Yayınları, Cilt 2, "Ahmed b. Hadraveyh" maddesi. s. 71.

6) Fiziki- görünüş olarak kendilerini halktan ayırmazlar. Şekilciliğe karşı çıkarlar.

7) Toplumsal hayata önem verirler ve ticaret yaparlar.

8) Gönül dünyasının sırlarını açığa vurmazlar. [438]

4.4.1.2.Câmiyye

Horasan eyaletinde daha çok Herat yakınında bulunan Câm ve Bûzcân şehirlerinde etkili oldu. Kurucusu olarak Ebû Nasr Ahmed en- Namekî bilinir ancak esasında o kendisi bu ekolü kurmamıştır onun ölümünden sonra müridleri tarafından onun adına kuruldu. Ekolün yapısıyla ilgili iki görüş vardır. Bunlardan birincisi, Bâtınî bir zümre olarak görülürler çünkü sema, musiki, güzel ses, müzik aletleri çalan ve dinleyen keyiflerine düşkün kişilerdir. İkincisi, şeriate bağlı muzafakar olarak görülürler çünkü insanları aşka değil tövbeye davet ederler. Diğer bir özellikleri ise devlet erkânıyla yakın ilişki içinde bulunmaktadırlar. [439] Câmiler ismini alan bu ekolde dervişlerin yaşayışları hakkında fazla bilgi yoktur. Bu ekole bağlı kişiler sakalsız, bıyıklı, yalın ayak gezen, ayaklarında halhal olan, bellerine zincir ve kemer takan, saçları örgülü, kulakları küpeli ve keçeden yapılan aba giyerler. Bu kılık kıyafetin ve davranışların sembolik olarak bazı anlamları vardır. Ayaklara takılan halhal vücut gemisini sabit hale getirmek, ellere takılan demir halkalar İblis ile el birliği yapılmaması, kulaklara takılan küpe ilahi sırdan başka bir şey duymamaları ve saçlarını örmelerindeki anlam ise kendilerini Hakk'a ulaştıracak bir sağlam ip olarak anlam verirler.[440]

4.4.1.3.Çiştiyye

Herat yakınında Çişt kasabasında Kutbüddin Mevdûd-i Çiştî tarafından kuruldu. Mevdûd-i Çiştî, Câmiyye kurusucu Ebû Nasr'ın Herat'ta müridlerini artırmasını istemiştir ve onu bölgeden uzaklaştırmak istedi fakat Ebû Nasr'ın kerametlerini gördükten sonra bu kararından vazgeçip Ebû Nasr'ı kendisine rehber edindi. Çiştiyye ekolü sadece Selçuklular döneminde değil Gurlular döneminde de etkisini göstermeye devam etti.[441] Bahsi geçen tasavvuf ekolleri ile toplumun manevi duygularına hitap edilmiş, şehrin Müslümanlaşması kolaylaştı. [442] Bu tasavvufi ekol hakkında çok ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz.

---

[438] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 176- 177, Armutlu, *a.g.e*., s. 31-32, Kara, "Ahmed b. Hadraveyh" maddesi, s. 71.
[439] Yeşildurak*, a.g.e.,* s. 177.
[440] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", s. 263, İslam Ansiklopedisi, Süleyman Uludağ, TDV Yayınları, Cilt 7, 1997, "Câmiyye" maddesi, s. 136.
[441] Yeşildurak, *a.g.e.*, s. 177-178.
[442] Arifoğlu, "VII. Yüzyıl ile IX. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın…", s. 61.

5.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Belh ve çevresi, Selçuklular döneminde önemli bir stratejik merkezdir. Bu dönemde Belh, İpek Yolu üzerindeki önemli konumuyla hem ticaretin hem de kültürel alışverişin odak noktası oldu. Selçuklu İmparatorluğu'nun idaresi altında Belh, sadece coğrafi konumuyla değil, aynı zamanda idari, sosyo-ekonomik ve ilmi-kültürel açıdan da büyük gelişmelere sahne oldu.

Belh, Selçuklu döneminde idari olarak Horasan'ın dört büyük siyasi merkezinden biridir. Selçuklular döneminde şehir hanedana ait bir mirasken daha sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bir çeşit emirliği haline geldi. Belh, Selçuklular döneminde bölgesel veya minimal bir beyliktir. Şehirde Çağrı Bey, Sultan AlpArslan, Sultan Melikşah, Berkyaruk, Sultan Sencer gibi önemli sultanlar hâkimiyet kurrdu. Bu sultanların yanı sıra Emîr Tâcir, Cemalülmülk, Fahrülmülk, Kamac ve Müeyyed Ayaba'da şehrin idari yapısında şıhne, valilik, emirlik gibi önemli görevlerde bulundu.

Belh ve çevresi, Selçuklu döneminde sosyo-ekonomik açıdan önemli bir konuma sahiptir. İnşa edilen kervansaraylar ve ribatlar şehrin önemli bir ticaret merkezi haline gelmesini sağladı. Ticari hayatın canlılığını sağlayan çarşıları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Belh'in ekonomik hayatına katkı sağlayan tarım ürünleri arasında; üzüm, yer mantarı, ağaç kavunu, turunçgiller, şeker kamışı, nilüfer çiçeği ve buğday, hayvancılık faaliyetleri arasında; yük hayvanları, binek hayvanlar, koyunlar, develer ve atlar, madencilik faaliyetleri arasında; kurşun, kara boya, kükürt, gaz, petrol, arsenik, uranyum, altın ve gümüş, el sanatları arasında; halı dokumacılığı, dericilik, karakul kuzuların postu, çinicilik, seramik, iplik dokuması, kumaş üretimi, dikiş, terzilik, marangozluk, tunç ve bakırcılık, demir ve çapan(kaftan) dikimi ve vergileri arasında; arazi vergisi, mera ve sürü vergisi, yerel memurlara ödenen vergi, esnaf ve zanaatkârların ödedikleri vergiler ve göçebelerden alınan vergiler vardır.

Belh ve çevresi, Selçuklu döneminde kültürel etkileşimlere açık olmasıyla da önem kazanmaktadır. Kültürel zenginliğe şehirdeki mimari eserleri örnek gösterebiliriz. Bu mimari yapılar arasında kaleler, kapılar, camiler, mescitler, pazarlar, saraylar, türbeler ve ribatları sayabiliriz. Bâlâ Hisâr Kalesi, Hinduvân Kalesi, Nevbahar kapısı, Vahne Kapısı, Hinduvân Kapısı, Şeşt-Bend kapısı, Noh Kümbet Camii (Nuhgünbed Camii- Mescid-i Hoca Piyade), Hoca Ebû Nasr Parsâ-î Vel-i Camii ve Türbesi, Zâdiyân-ı Belh Minaresi, Râ'ûm Mescidi, Mescid-i Ser-i Seng, Abul A'la Köşkü, Emîr Ebû Sa'd Cerre'nin Sarayı, Baba Hatun Türbesi, Hoca Ukkâşe-i Velî Türbesi ve El-

Ahşabân Ribatı bu yapılara örnektir. Bu yapılar şehirde zengin bir kültürel mirasın oluşmasını sağladı.

Belh ve çevresi, Nizamiye medresesi müderrisleri ve fıkıh, edebiyat, astronomi vb. çeşitli alanlarda eğitim almış âlimlerle ön plana çıkmaktadır. Bu âlimler arasında; Ahmed el-Velvalicî (ö. 1047-48), Nâsır-ı Husrev (Ebû-Muîneddin Nâsır-ı Husrev-i Kubâdyâniyy-ül-Mervzî) (d.1003-1004-ö.1074-1077), Ebû Ali Vahşî el-Belhî (ö. 1078), Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. Ca'fer el-Belhî (ö. 1078), Es'ad b. Muhammed b. İsmail b. Ebu'l-Kâsım el-Belhî (d. 1086-1087), Ebü'l Kasım Abdullah b. Tâhir b. Muhammed Şehfûr el-İsferâyînî et-Temîmî (ö. 1095), Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ebü'l-Kasım Abdullah b. Tâhir, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Belhî (ö. 1108), Muhammed b. el-Hüseyin es-Simincânî (ö. 1110-1119), Ebû Hâtim İsfizârî (ö. 1121'den önce), Ebu'l-İshak İbrahim b. Osman b. Muhammed eş- Şebîhî (ö. 1129-1130) bulunmaktadır.

Dini açıdan gelişmelerde ise şehirde Budizm'in etkili olmasından dolayı en önemli dini unsur eski Nevbahar (Navasanghara veya Nevavihara) mabedidir. Bu mabet şehirde Budizm'in başlangıcını teşkil etmektedir. İslamiyetin kabulüyle şehirde Müslümanların sayısı artmış ve Nevbahar mabedi önemini yitirmeye başladı. Horasan'da ki diğer şehirlerden farklı olarak Belh'te bulunan Müslüman nüfusunun tamamı Hanefî mezhebine mensuptur. Belh'te İslamiyetin yayılmasında Nizamiye medreselerinin önemi büyüktür. Horasan bölgesindeki tasavvufi ekoller arasında Melâmetilik ve Camiyye ekollerini gösterebiliriz.

Bu çalışmanın sonucunda, Selçuklular döneminde Belh ve çevresinin önemli bir rol oynadığı ve bölgenin tarihi ile kültürel dokusuna derin izler bıraktığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Selçuklu İmparatorluğu'nun Belh'e bıraktığı miras, idari yapılanma, mimari eserler ve kültürel zenginlikleri içermektedir. Selçuklu İmparatorluğu, Belh'in ekonomik potansiyelini güçlendirmek ve şehri daha da kalkındırmak amacıyla çeşitli yapılar inşa ettiler. Bu yapılar hem şehrin estetik zenginliğini artırdı hem de Selçuklu kültürünü Belh'e taşıdı. Belh'in tarihî mirası, sadece Selçuklu İmparatorluğu'nun bıraktığı izlerle sınırlı kalmadı. Bu çalışma ana kaynaklar ve araştırma eserlerinin ışığında Belh ve çevresinin Selçuklular dönemindeki önemini anlamak adına kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Bu açıdan çalışma bölgenin tarihi, mimarisi, kültürel, bilimsel yapısı hakkında derli toplu bilgiler sunmaktadır.

KAYNAKÇA

———, ed. *Türkler Ansiklopedisi,* C. 6. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

———, ed. *Türkler Ansiklopedisi,* C. 7. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

———, ed. *Türkler Ansiklopedisi,* C. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

———, ed. *Türkler Ansiklopedisi,* C. 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Agacanov, Sergey G. (2006). *Selçuklular.* (Ekber N. Necef, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ağarı, M. (2007). Irak ve Belh coğrafya ekolleri ve ilk temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 169-191.

Ağırnaslı, N. (2014). Büyük Selçuklu Devlet Adamlarının Adalete ve Refaha Dayalı Toplum Düzeni Oluşturma Gayeleri. 3, 112-122.

Arapoğlu, M. (2020). *İslam Mimarisinde Ribatlar*. Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Arifoğlu, Y. (2013). *VII. Yüzyıl ile IX. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Arifoğlu, Y. (2019). 10. Yüzyılda Horasan'da Ticaretin Unsurları: Yol, Konaklama, Taşımacılık ve Tüccar. *TAD*, 38(66),128-152.

Armutlu, S. (2022). Erken Dönem Fars Şiirinde Kalenderiler ve Kalenderilik Olgusu. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi Klasik Türk Edebiyatı Özel Sayısı*, 3(6), 27-68.

Ayan, E. (2013). *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz isyanı*. (2. Baskı), İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Ayan, E. (2015). Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(3), 1-29.

Azad, A. (2013). *Sacred Landscape in Medieval Afghanistan Revisiting the Fadâ'il-i Balkh*, Oxford Unıversty Press.

Azamat, N. (2004). Melâmet. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 29, ss. 24-25). Ankara: TDV Yayınları.

Azamat, N. (2006). Nâsır-ı Hüsrev. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 32, ss. 395-397). İstanbul: TDV Yayınları.

Barthold, V. V. (1981). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. İstanbul: Kervan Yayınları.

Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ. (2013). *Fütûhu'l Büldân,* (Mustafa Fayda Çev.). İstanbul: Siyer Yayınları.

Bolat, A. (2003), *"Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetilik",* İstanbul.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik (2022). *Tarih-i Cihan Güşa*, (Mürsel Öztürk Çev.). (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Devletşah, E. (1977). *Devletşah Tezkiresi.* (N. Lügal. Çev.), (Cilt 1). İstanbul: Kervan Yayınları.

Doğan, O. ve Erkoç, M. (2022). Tarihi İpek Yolu Üzerindeki Türkistan Şehirleri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 19(1), 306-323.

Hududü'l Alem Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib. (2020). (M. Ağarı ve A.Duman Çev.). (2. Baskı), İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Ebu İshak İbrahim İstahrî. (1373). Memalik-u Mesalik, tercüme: Muhammed b. Eshed b. Abdullah Testeri, katkıda bulunan, İreç Afşar, Mecmua-i İntişarat-ı Edebi ve tarihi, Mevkufat-ı Doktor Mahmud Afşar Yezdî, Tahran.

Ebü'l Fidâ. (2017). *Ebü'l Fidâ Coğrafyası*. (Ramazan Şeşen Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Erkal, M. (1991). Arşın. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 3, ss. 411-413). TDV Yayınları.

Erkin, S. (2005). *İslâmlaşma Sürecinde Belh Şehri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Gençtürk, C. (2017). Târîh-i Beyhakî'ye Göre Çağrı Bey'in Belh Şehrini Kuşatması ve Gazne Sarayına Yansımaları. *Tarih Okulu Dergisi*.

Gülmez, A. (2021). Selçuklu Devleti Ve Sünni Mezheplerin Şiî - Bâtinîlerle Mücadelesi. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26(2), 341-361.

Gülmez, A. (2023). *Oğuzhan'dan Keykubad'a Manzum Türk Tarihi (Şehnâme-i Selçûkî Ya Selçûkînâme-i Farsî)*. İstanbul: Buhara Yayınları.

Gülmez, A. (2024). "VIII ve XII. Yüzyıllarda Belh Şehri", *IV. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler ve sanat Sempozyumu,* İstanbul. 372-386.

Güzel, H. C., Kemal, Ç. ve Salim, K. (2002). *Türkler Ansiklopedisi 4*. (Cilt 1-8), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Habibî, Abdulhey. *Tarih-i Afganistan Ba'd ez- İslam,* Tahran: Dünya-i Kitap Yayınları. (t.y.)

Hartmann, R. (1979). Belh. (Cilt. 2, ss. 485-86). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

İbn Fakih, *Muhtasar-i Kitâbu'l- Buldân,* Darû'lehya el- Arabî Yayınları. (t.y.).

İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*. (R. Şeşen, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İbn Hurdazbih. (2019). *Yollar ve Ülkeler*. (M. Ağarı, Çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.

İbn Münevver. (2004). *Tevhidin Sırları: Esraru't-tevhid fi makaatı'ş-Şeyh Ebi Said.* (Süleyman Uludağ Çev.). İstanbul:Kabalcı Yayınevi.

İbnü'l- Cevzi, S. (2011). *Mir'âtü'z- zamân fi tarıhi'l- âyân'da Selçuklular*. (A. Sevim, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İbnü'l Esîr. (1991). *El kâmil fi't- tarih tercümesi*. (Cilt 1-11). İstanbul: Bahar Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1989). Alp Arslan. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 2, ss. 526-530). Ankara: TDV Yayınları.

Kara, M. (1989). Ahmed b. Hadraveyh. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 2, s. 71.). TDV Yayınları.

Kara, M. (1997). Hamdûn Kassâr. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 15, ss. 455-456). TDV Yayınları.

Kara, S. (2003). *Mezhep Kavgaları,* İstanbul: İz Yayınları.

Kaya, S. (2018). *Selçuklular Döneminde Astronomi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.

Kazvini, H. M. (2018). *Târih-i Güzide*. (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Keleş, N. (2019). Büyük Selçuklular Devrinde Şehirlerin İdaresi, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/20, 292-311.

Lambton, Ann K.S., "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (Sayı 147). (N. Kaymaz Çev.).

Mahdi, M. Y. (2011). Türk-İslam kültür merkezlerinden biri olarak Belh şehri. *İSTEM,* 9(8), 219-241.

Mahmûd, Ahmed b. (1977). *Selçuk-Nâme II*, (Erdoğan Merçil, Haz.). İstanbul: Tercüman Gazetesi.

Makdisî, Ahsenü't Tekasim Fi Ma'rifeti'l Ekalim, Hicri 4.Yüzyıl, Farsça'ya Tercüme: Ali Naki Münzevî, Komeş Yayınları, Tahran 1385.

Merçil, E. (1996). Gazneliler. İslam Ansiklopedisi. (Cilt 13, ss. 480-484). İstanbul: TDV Yayınları.

Merçil, E. (2007). *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Metin, T. (2020). *Selçuklu Çağında Yaşamak Ortaçağda Türk Şehri*. (1. Baskı), İstanbul: Kronik Kitap.

Mohammadi, A. (2023). Türk-İslam Medeniyetinin Kültür Şehri: Gazneliler Dönemi Belh'in Sanat ve Mimari Yapıları. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 8(2), 143-159.

Nasır-ı Hüsrev. (1985). *Sefername.* (A. Tarzî Çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Oğat, S. (2023). *Gaznelilerin Çöküşüne Kadar Belh*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

Özaydın, A. (1995). Fahrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 12, ss. 99-100), TDV Yayınları.

Özaydın, A. (2004). Melikşah. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 29, ss. 54-57). İstanbul: TDV Yayınları.

Özaydın, A. (2009). Sultan Sencer. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 36, ss. 507-511). İstanbul: TDV Yayınları.

Özer, S. (2021). İlk Dönem Müslüman Coğrafyacılarda Dini Referans (Ayet-Hadis) Kullanımı Irak Ekolünden: İbn Hurdazbih (Ö. 300)- Ya'kubî (Ö. 292)- İbnu'l-Fakih (Ö. III-IV) Belh ekolünden: İstahrî (Ö. 340)- İbn Havkal (Ö. H.4.Asır)- El-Makdisî (Ö. 390) örnekleri. *Journal Of Islamic Research*, 32, 165-189.

Özer. Sebahat S. (2021), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.

Özgüdenli, O. G. (2015). *Selçuklular-Büyük Selçuklu Devleti tarihi (1040-1157).* 2(1). İstanbul: İsam Yayınları.

Paul, J. (2018). "Balkh, from the Seljuqs to the Mongol Invasion", 16. Eurasıan Studies.

Pırlanta, İ. (2014). Büyük Selçuklular Döneminde Horasan'da Tarım Ve Hayvancılık. *Electronic Turkish Studies,* 9 (4).

Piyadeoğlu, C. (2008). *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157).* Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Piyadeoğlu, C. (2012). Horasan'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslam Belh (Büyük Selçuklular Dönemi). *Tarih Dergisi*, 49, 1-25.

Piyadeoğlu, C. (2024). *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı. (*7. Baskı), İstanbul: Kronik Kitap.

Piyadeoğlu, C. (2024). *Dakikalar İçinde Selçuklular Anında Açıklanan 200 Önemli Tarihi Olay, Kişi ve Kavram*, (1. Baskı), İstanbul: Kronik Yayınları.

Salman, H. (2012). Toharistan. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 41, ss. 214-15). İstanbul: TDV Yayınları.

Saray, M. (1988). Afganistan. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 1, ss. 401-408). İstanbul: TDV Yayınları.

Sevim, A. ve Merçil, E. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Soofizadeh, A. (2023). Selçuklu Devleti Döneminde Horasan'ın Önemi, *DTCF Dergisi*, 63/1, 1- 25.

Sümer, F. (1991). Arslan Argun. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 3, ss. 399-400). İstanbul: TDV Yayınları.

Sümer, F. (2007). Oğuzlar. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 33, ss. 325-330). İstanbul: TDV Yayınları.

Sümer, F. (2020). Müeyyed- AyAba. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 31, ss. 478-79). İstanbul: TDV Yayınları.

Şadruddîn Ebu'l-Hasan Ali ibn Nadir ibn Ali El-Hüseyni (1999). *Ahbârü'd- Devleti's-Selçukiyye*. (N. Lügal, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şahin, H. ve Arifoğlu, Y. (2014). Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı Ve Şehirler. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(3), 361-387.

Şahinoğlu, M. N. (1991). Bahâeddin Veled. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 4, ss. 460-462). İstanbul: TDV Yayınları.

Togan, Zeki Velidî (2023). "XVIII. Yüzyılın Ortalarına Kadar Belh'in Topografyası", (Mesut Can Çev.). *Hikem Dergisi*, 1(1), 51-60.

Turan, O. (2015). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. (19. Baskı), İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.

Uludağ, S.(1993). Câmiyye. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 7, ss. 136-137). TDV Yayınları.

Uslu, R. (1997). *Hicri 1. ve 2. Asırlarda Horasan Tarihi*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, İstanbul.

Velevî, R. (1383). M.- Çağatayî M., *Tarih-e Ulemaye Belğ*, Cilt 1, Meşhed.

Yanar, Ş. (2008). *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Kayseri'de Kültürel Hayat*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Yanar, Ş. (2020). *Bazı Coğrafya eserlerine göre x. yüzyılda Horasan ve ahalisi, Türkistan'dan Anadolu'ya tarihin izinde Prof. Dr. Mehmet Alparğu'ya Armağan*. Editör Zeynep İskefiyeli ve Muhammed Bilal Çelik. Ankara: Nobel Yayınları 1, 1-189.

Yazar, N. (2016). Büyük Selçuklular Dönemi Siyasî Çekişmelerinde Belh'in Yeri ve Önemi. *Dini Araştırmalar*, 19(50), 59-77.

Yazıcı, T. (1983). Cûzcân. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 8, ss. 96-97). İstanbul: TDV Yayınları.

Yazıcı, T. (1992). Belh. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 5, ss. 410-411). İstanbul: TDV Yayınları.

Yazıcı, T. (2003). Makamât-ı Hamıdı. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 27, ss. 417). İstanbul: TDV Yayınları.

Yeşildurak, E. (2022). *Büyük Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmî Hayat.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

ÖZGEÇMİŞ

İlkokul, ortaokul ve liseyi Trabzon'da okudu. 2016 yılında Gümüşhane Üniversitesi'nde başladığı Tarih bölümünü 2020 yılında, 2017 yılında başladığı İlahiyat bölümünü 2020 yılında Çift ANADAL mezunu olarak tamamladı. Mezuniyetinden hemen sonra Gümüşhane Üniversitesin'de yüksek lisansa başladı. Yüksek Lisans yaptığı süre boyunca aynı zamanda ön muhasebeci, Halk eğitim merkezinde usta öğreticilik ve Meb'e bağlı Trabzon Bener Cordan Ortaokulunda ücretli öğretmenlik yaptı.